

EUROPEAN HUMANITIES STUDIES:
State and Society

EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE:
Państwo i Społeczeństwo

SCIENTIFIC COMMITTEE/ KOMITET NAUKOWY

Ivan Bekh – Institute of Problems of Education NAPS of Ukraine (Ukraine)
Zlata Boyko – East European Institut of Psychology (Ukraine)
Magdalena Fiternicka-Gorzko – Pomorska Akademia v Slupsku (Poland)
Maria Groenwald - University of Gdańsk (Poland)
Victor Kotsur – Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University by Grygoriy Skovoroda” (Ukraine)
Oleksandr Ljashenko – National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine)
Ursula Majher-Legaviets – Foundation by Mikolaj Rey (Poland)
Tatiana Martsynkovskaja – East European Institut of Psychology (Germany)
Vladimir Menshikov – Daugavpils University (Latvia)
Katerina Ovcharek – Institute of Positive Psychology (Bulgaria)
Mutlu Parkan – University of Stambul (Turkey)
Janna Petrochko – Institute of Problems of Education NAPS of Ukraine (Ukraine)
Valentyn Rybalka – East European Institute of Psychology (France - Ukraine)
Oleksandra Savchenko – National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine)
Irina Simaeva - Polish Academy of Sciences (Poland)
Henryk Sobchuk – Polish Academy of Sciences (Representation in Kiev) (Poland)
Beata Stanishevskaja – Polish Academy of Sciences (Representation in Kiev) (Poland)
Olga Sukhomlynska – Institute of Education, NAPS of Ukraine (Ukraine)
Irina Surina – Pomorska Akademia v Slupsku (Poland)
Hideko Takeyasu – Kyoto Women's University (Japan)
Alexandr Vinogradov – National University of “Kyiv-Mohyla Academy” (Ukraine)
Herbert Gottfried Zoglowek – Pomeranian University, Slupsk (Poland); University of Tromso-Norwegian Arctic University, Alta (Norway)

EDITORIAL BOARD/ KOMITET REDAKCYJNY

Irina Manokha – Chief Editor, Doctor of Science, Professor
Andrzej Mirski – Science Editor, Ph.D., Associate Professor
Gabriele Simoncini – Deputy Editor, Dr., Professor
Wojciech Zhwolinsky – Science and Language Editor (Pol.), EEIP (Ukraine - France)
Natalia Iaremchuk – Science and Language Editor (Pol.), EEIP (Ukraine - France)
Andriy Vornachov – Science and Language Editor (Engl.), EEIP (Ukraine - France)
Daria Arinicheva – Stylistic and Language Editor (Engl.), EEIP (Ukraine - France)
Julia Poliarush – Support Manager, East European Institute of Psychology (EEIP) (Ukraine - France)

Project of cover page and maket-book: **Olexandr Omelyan**

EDITOR/ WYDAWCA:

East European Institute of Psychology (EEIP) / Wschodnioeuropejski Instytut Psychologii
Oddział w Krakowie (Polska) - 30-009 Kraków / Oddział w Kijowie (Ukraina) - 03039, Kijów, Ukraina
str. Holosiivska 13, of. 528-530, 03039, Kyiv, Ukraine

Partnership / Współpraca

Polska Akademia Nauk (Przedstawicielstwo w Kijowie), pl. Defilad 1, 00-901 Warszawa, Poland
Fundacja im. M. Reja, ul. Nad Potokiem 20, 30-830 Kraków, Poland

Peer-reviewed journal / Czasopismo recenzowane

ISSN 2450-6486 European Humanities Studies: State and Society

ISSN 2413-9025 European Humanities Studies

Issue 3, 2024

DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.00>

PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY OF WAR
FILOZOFIA I PSYCHOLOGIA WOJNY

1.

PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY AND
SOCIOLOGY OF WAR:
VISIONS OF THE PRESENT

FILOZOFIA, PSYCHOLOGIA I
SOCJOLOGIA WOJNY:
WIZJE WSPÓŁCZESNOŚCI

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.01>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Анатолий АФОНОВ

Философическое осмысление категории «война», ее истории и путей ее преодоления*

ANATOLY AFONOV. **Philosophical understanding of the category of war, its history and ways to overcome it.** The article is devoted to a war problem : philosophical - historico trying to find the sense of her nature, histories of looks to reasons of wars in history of military-philosophical idea, to explanation of war essence as the socio-political phenomenon, maintenance of modern conceptions of wars and to character of possible soldiery conflicts of the future, nature of conflicts and wars in the modern world, and ways of overcoming. An author examines the problem of demilitarization as actual and urgent problem of the modern world, capable to provide a global safety of the states and their citizens within the framework of international law, which try to protect rights as a person and a citizen.

Keywords: category "war", nature and essence of war, causes of war, philosophical and historical understanding of war, ways of overcoming war.

1. Введение

Вопрос философского и исторического осмысления понятия войны, которая сопровождает человеческое общество на протяжении всего своего существования, имеет достаточно древнюю историю, однако до настоящего времени интерес к этому вопросу для большинства ученых нашей страны носил скорее отвлеченный теоретический характер, но в силу изменившихся реалий современной истории Украины, мы как философы, историки и иные представители мыслящей интеллигенции и просто неравнодушные люди обязаны уже с практической целью задаться вопросом, что такое война в современном мире, как философски осмыслить эту категорию и ее последствия, которые она породила, и, как следствие, наметить пути мирного и наиболее благоприятного выхода для всей нашей многострадальной страны из этой непростой ситуации с наименьшими для себя потерями и для своих граждан. Поэтому автор считает, что овладение военно-философскими знаниями об источниках, причинах, поводах, предлогах войн, их сущности, специфики проявления в экономической, политической, социальной и духовной сферах общества, основах социально-философского анализа военных проблем, классификациях войн выступает обязательным элементом гуманитарного образования и воспитания современного гражданина Украины, который обязан глубоко осознавать, понимать происходящие военно-политические процессы в мире и в своём государстве, за безопасность которого он несёт ответственность.

2. Изложение основного материала

Первоначально военно-философская мысль формировалась в самых простейших формах, неразрывно связанных с мифологическими, религиозными системами, как правило, войны связывались с волей богов. Так, в поэзии Гесиода говорится о том, что война и мир находятся в руках богов олимпийцев. По мнению Гесиода, происхождение свирепых войн и вражды связано с Эридой – богиней раздора. Мифология является одним из важнейших пред-философских источников формирования взглядов на происхождение войн. В классический период античности мыслители уделяли главное внимание выявлению источников и причин войны.

Философ-атомист Демокрит был убеждён в том, что война изначально свойственна человеческому обществу и обуславливается

экономическими и социально-политическими причинами, имущественным неравенством. При условии беззакония в государстве войны и восстания вспыхивают довольно часто.

Софисты – Протагор, Горгий, Гиппий утверждали, что война изначально присуща обществу, ибо человек по своей природе склонен к насилию. Война порождается законами общества, которые противоречат природе. Основными причинами войны являются жажда власти, стремление к славе, месть обидчикам, помощь союзникам. Сократ, в свою очередь, причины войны усматривал в несовершенстве человеческой породы, заблуждениях людей, отсутствии у них должного представления о добре и зле, неистребимости зла, нарушения законности в государстве по воле частных лиц.

Платон по проблеме источников войн высказывал противоречивые суждения. Философ одновременно утверждал, что было время без войн, и что войны коренятся в природе человека и поэтому между государствами существует вечная и непримиримая война. Природа войны коренится в испорченности человеческой природы, господстве яростного духа.

В трудах Аристотеля содержится наиболее полная для античного времени характеристика причин войн, раздоров, государственных переворотов. Наряду с неравенством, качествами души, Аристотель усматривал причины войн в разноплеменности населения, пока она не сгладится. Уточняя экономические причины войн, философ пишет, что они состоят в частной собственности, бедности, алчности, стремления к избытку, богатству. В качестве социально-политических причин войн Аристотель называет отсутствие политических прав у граждан, порабощённость большинства людей, честолюбие олигархов, необузданность демагогов, тяготение к единодержавию, стремление к господству над соседями, живущими по иным законам.

Античные мыслители не создали цельной концепции, разработанной системы знаний о войне, но сумели заложить теоретический фундамент учения о причинах и источниках войны. В обобщённом виде они выглядят следующим образом:

- космологические – судьба, рок;
- религиозно-мистические – воля богов;
- психологические – агрессивность человека;
- нравственно-этические – месть за обиду;
- правовые – нарушения законности, порядка;

- натуралистические – природная предрасположенность народов;
- социально-политические – несправедливость, порочная политика, государственные противоречия, помощь союзникам и др.;
- космополитические – множество государств;
- материальные – собственность, деньги, недостаток земли и др.

В средние века, в силу господства религиозных взглядов, значительного приращения знаний о войне не произошло. Религиозные догматы лежали в основании анализа военной проблематики. Наиболее заметными религиозными мыслителями средневековья, высказывавшимися по военным вопросам являются Августин Блаженный и Фома Аквинский, сводившими всё к провидению и обосновавшими христианскую концепцию войны и мира. В целом, средневековые военные взгляды характеризовались мистицизмом, религиозностью.

В эпоху Возрождения начался процесс преодоления церковно-теологических взглядов на происхождение войны. Осуществился поиск корней общественных явлений, прежде всего, в самой действительности. Н. Макиавелли считал движущей силой общественного развития политическую борьбу и допускал в процессе её ведения любые средства, в том числе, насилие, предательство, обман. В трудах голландского мыслителя Гроция отмечается, что война возникает из природы человека и созданного им государства. Томас Гоббс утверждал, что страх порождает государства. В естественном состоянии человек человеку – волк, страх перед взаимным истреблением заставляет людей заключить общественный договор. Причины, порождающие войны между государствами, заключаются, по мнению Т. Гоббса, в соперничестве, стремлении захвата чужого богатства, недоверии, что требует упреждающего нападения в интересах безопасности, соображении чести и любви к славе.

Углубили и расширили знания о причинах войн французские просветители Вольтер, Ш. Монтескье, Ж. Ж. Руссо. Причины войны просветители видели в невежестве и заблуждениях, религиозном фанатизме, пороках феодального общества, деспотизме, частной собственности.

В обширном философском наследии Г. Гегеля относительно причин войны указывается, что они ведутся для завоеваний с целью

грабежа, в интересах разрешения конфликтов, которые не удаётся разрешить иными методами. По мнению немецкого мыслителя, войны не случаются, они вызываются природой вещей. Они не ведутся против частной жизни, частных лиц.

Значительный вклад в исследование причин войн внесли К. Маркс и Ф. Энгельс. Основоположники марксизма разработали комплексный, всесторонний подход к войне на основе последовательного материализма с применением материалистической диалектики, как теории и метода научного познания. Особенностью их подхода к изучению войны является открытая партийность, анализ военных вопросов в интересах рабочего класса. К. Маркс и Ф. Энгельс связывали происхождение и источники войны с частнособственническими отношениями, с расколом общества на антагонистические классы, с образованием государств, проводящих несправедливую политику как внутри общества, так и в сфере межгосударственных отношений. Насилие – это только средство. Целью является экономическая, политическая и иная выгода. Таким образом, по отсутствию единого мнения даже о самой сути войны видно, что явление это столь неоднозначно, что всецело зависит от философского основания для рассмотрения. Однако автор хотел бы заметить, что попытки философов (Гераклит, Аристотель, Маккиавели, Жозеф-де-Местр, Гегель, Виктор Кузен, Прудон, Клаузевиц, Лассаль, Ницше, Трейчке, Мольтке, Эвола, Соловьев) узреть в войне некие «положительные» свойства носят лишь крайне отвлеченный характер, ибо опыт людей переживающих военные конфликты и их влияние на всю последующую жизнь, заставляет автора безусловно согласиться с пониманием сути войны военного исследователя А. А. Керсновского в его работе «Философия войны»: «Мир является нормальным состоянием человечества. Война для него — явление того же порядка, как болезнь для человеческого организма. Война — явление таким образом патологическое. Разница лишь в том, что человеческий организм не волен к заболеванию — тогда как государственный организм наоборот идет на риск «военного заболевания» — сознательно. Но многие войны оказали услугу человечеству. Вообще же, если войну саму по себе всегда надо считать бедствием».

Войны и вооружённые конфликты исследуются в зарубежной политологии в рамках полемологии – науки о войне. Руководствуясь принципом “хочешь мира – осмысли войну” полемологи Г. Бутуля (Франция) Б. Реллинг (Голландия),

Ф. Форнари (Италия), В. Вернер (Бельгия), сосредоточивают внимание на комплексном междисциплинарном изучении войн, конфликтов и других форм коллективной агрессивности с привлечением методов и элементов социологии, демографии, биологии, математики и других наук. В основе исследований находится позитивистская методология, соединяющая элементы экономического, политического и культурного объяснения войн. В мозаике западных концепций, объясняющих причины современных войн, можно выделить несколько групп: техницистские, естественные (геополитические, психологические, социал-дарвинистские, антропологические), теологические, социокультурные.

Техницистские теории обосновывают источники современных войн, как порождения науки и техники, которые выходят из-под контроля людей, превращаясь в демоническую силу, угрожающую будущему человечества. Концепции естественного детерминизма причин войн разрабатываются на западе Мак-Дугллом, Дж. Блейнини, Дж. Доллардом. Разработчики геополитических теорий видят причины войн в недостатке территорий, отсутствии необходимой безопасности естественных границ и их протяженности. Сторонники психологических взглядов источники войны усматривают в человеческой психике, которая в силу неадекватного восприятия действительности служит основой агрессивного поведения человека. Главная причина воинственности коренится в завистливости. Социал-дарвинистские теории исходят из того, что весь мир – это “зона борьбы за выживание”. Расисты утверждают наличие природной агрессивности не только у отдельных личностей, но и целых народов, склонных к развязыванию войн. Неомальтузианцы связывают источники войн с “демографическим взрывом”, перенаселённостью земли. Наиболее распространенными в настоящее время являются антропологические теории, их теоретико-методологическую основу составляет биопсихологическая интерпретация войны и вооруженного насилия как проявления генетически обусловленного инстинкта. Речь идет о том, что поведенческие модели животного мира аналогичны поведенческим моделям человека. Социальное поведение человека имеет в своей основе врожденные стимуляторы биологической природы самого человека. В качестве “логического” вывода из этого следует утверждение о естественной неизбежности войн и других насильственных действий из жизни общества, о бесполезности сознательных усилий людей предупредить и избежать

военных конфликтов, о заведомой обреченности всех их стремлений обеспечить мирную жизнь, что напоминает отчасти христианское учение о невозможности построения земного рая, поврежденной первородным грехом природы человека, который в естественном своем состоянии склонен к насилию (вспомним первое убийство на земле, которое описывает нам Книга Бытия, это братоубийственный конфликт Каина и Авеля).

Приверженцы социокультурных идей происхождения войн утверждают, что они порождаются недостаточной коммуникабельностью людей, слабой или искажённой информацией, негативным воздействием на человечество средств массовой информации, противоречиями между поколениями людей. Все попытки полемологов осмыслить войну должны прежде всего сопровождаться разработкой способов и форм обеспечения мира и безопасности на международной арене или внутри отдельных государств, разрывааемых внутренними противоречиями, поэтому будем совершенствовать применяемую ими методологию исследований, чтобы устранить абстрактные взгляды на войну, всё более учитываются реалии современной цивилизации.

Война – сложное социальное явление, которое выступает продолжением внутренней и внешней политики воюющих сторон средствами вооруженного насилия. Политика составляет основной элемент сущности войны, т.к. она порождает войну как средство разрешения общественных противоречий. Другую специфическую сторону сущности войны составляет вооруженная борьба, которая имеет способность обратного воздействия на политику. Так, ход вооруженной борьбы может заставить пересмотреть не только политические цели войны, но и всю внутреннюю и внешнюю политику воюющей стороны (воюющих сторон). Истории известны случаи, когда исход вооруженной борьбы в войне изменял всю политическую систему общества, его духовную жизнь, экономику и т.д. Обе стороны сущности войны находятся в диалектическом взаимодействии, и изменение одной из них, как правило, влечет изменение другой, что находит отражение в законах войны.

Возникновение ракетно-ядерного оружия массового поражения коренным образом изменило не только характер вооруженной борьбы, но и её политическое содержание, сделав войну в целом иррациональной. Социально-политический и военно-стратегический характер войны представляют две взаимосвязанные

стороны войны, отражающие её содержание и связь с сущностью. Социально-политический характер войны раскрывает её многообразные связи со всеми сферами и областями общественной жизни (политическими, социальными, экономическими, духовными, правовыми, моральными и др.).

Анализируя социально-политический характер конкретной войны, необходимо определить с морально-политической точки зрения её справедливый или несправедливый характер, с точки зрения признанного международного права – законный или незаконный характер, с точки зрения социально-исторического развития – прогрессивный или реакционный характер. Анализ военно-стратегического характера войны требует определения её военно-стратегических целей, применяемых воюющими сторонами средств поражения и военной техники, видов и масштабов военных действий, способов их ведения, физико-географических условий и т.д.

Война выступает способом разрешения социально-экономических, политических и духовно-идеологических противоречий вооружёнными, ярко выраженными насильственными средствами, в основе которых лежит широкомасштабное применение оружия, военных технологий. Война имеет территориальные и временные границы, определяемые местом, началом её проведения и прекращения вооружённой борьбы. Война выступает сложным планируемым, прогнозируемым, организуемым и организованным процессом, развитие которого подчиняется действию системы законов общесоциологического и специфического уровней. Перспективы устранения войн из общественных отношений связаны с исчезновением порождающих их причин, либо с развитием надёжных систем средств их недопущения, предотвращения.

Война характеризуется сложным взаимодействием сознательного, бессознательного и иррационального начал; переплетением общественных, личностных, идеологических, психологических, религиозных, социокультурных компонентов духовной жизни общества и личности. Война требует бескомпромиссной борьбы, переориентации основной направленности совокупной общественной деятельности, жестокого подчинения основных сфер общества целям и задачам вооружённой борьбы, изменения в базисных элементах общества, различной глубины и масштабов перестройки экономической сферы, перевода её на максимальное обеспечение военных потребностей.

Война предполагает существенные преобразования в социальной сфере, характеризующиеся повышенной динамикой социальной структуры, снижением жизненного уровня населения, изменением повседневного быта, демографической ситуации.

В процессе развития и смены общественно-экономических формаций, цивилизации чётко проявляются взаимосвязанные закономерности в историческом генезисе войны как особого состояния общества. Речь идёт о всё возрастающем влиянии войны на основные сферы общественной жизни и общества в целом и усилении зависимости хода и исхода войны от состояния общественного организма и его отдельных элементов. Первая закономерность проявляется в увеличении масштабов, в продолжительности, интенсивности ведения боевых действий, росте численности армий, оснащении их всё большим количеством оружия и боевой техники большой разрушительной силы. Всё это ведет к увеличению материальных затрат на подготовку и ведение войны, перестройке экономики для обеспечения боевых действий и созданию военной промышленности, отвлечению от непосредственного производительного труда всё большего числа трудоспособного населения, созданию специальных органов государства для руководства войной и ее идеологического обеспечения. В то же время в процессе исторического развития наблюдается рост людских и материальных потерь в ходе боевых действий, всё более разрушительное воздействие вооружённой борьбы на основные сферы жизни общества. Чтобы не быть голословным приведем статистические данные: за все время конфликта на Донбассе погибло 9940 человек и еще 23 455 были ранены, об этом во время брифинга заявила глава мониторинговой миссии ООН по правам человека в Украине Фиона Фрейзер, по ее словам, за последний год погибло 130 гражданских, а за все время проведения антитеррористической операции жертвами конфликта стали более 2 тысяч мирных жителей.

"Между 16 ноября 2016 года и 15 февраля 2017 года мы задокументировали 130 жертв среди гражданского населения, связанных с конфликтом в Украине", - заявила Фрейзер. Отмечается, что озвученная информация базируется на данных военнослужащих, гражданского населения и членов вооруженных групп (более детально по ссылке: <https://ru.tsn.ua/ato/v-on-on-obnarodovali-uzhasayuschuyu-statistiku-o-pogibshih-za-vremya-provedeniya-ato-822633.html>).

В конечном счете, это ведёт к вовлечению в войну всего общества, гигантскому напряжению его сил в целях достижения победы. Вторая закономерность находит своё непосредственное отражение в действии совокупности законов войны, традиционно разделяемых на три группы. Первую группу представляет основной закон войны, определяющий ее возникновение, течение, завершение. Данный закон отражает доминирующую роль социального содержания войны и соотношения потенциалов (экономического, политического, духовного и т.д.) противоборствующих сторон на характер, развитие и итоги войны. Факторами, определяющими процесс войны, выступают политические цели, правовые основы, соответствие закономерностям общественного развития направленности войны и наличие военного потенциала. Вторая группа законов войны отражает объективные, закономерные связи между ходом и исходом войны.

Эти законы показывают зависимость развития войны и ее результатов от соотношения экономических, политических, социальных, моральных, религиозных, научных, технических и собственно военных сил, участвующих в вооруженном столкновении сторон. Третья группа законов войны выражает связи-отношения, возникающие непосредственно в процессе сражения, операции, боя. Это прежде всего зависимость вооруженной фазы войны от военно-политических целей, соотношений приведенных в действие боевых потенциалов, сил, средств, стратегии, оперативного искусства, тактики, целей и задач, единства и согласованности военно-политических целей сторон и пространственно-временных параметров действий, целесообразности сосредоточения основных сил и средств на определяющем направлении военных усилий.

Соответственно, чем больше политические цели приобретали значение, тем больше «политизированным» становилось и само ведение войны. Возрастала роль информации в ведении войны. Современная информационная эпоха имеет свою теоретическую концепцию войны, которую вполне уместно назвать философией войны.

Эта новая концепция ведения войны получила название в популярной литературе «сетевая война». Программой работы по сетевой войне называют совместную статью военных армии США А. Себровски и Дж. Гарстка «Сетевая война, её происхождение и будущее». В статье описывается скорее общий принцип разделения тактического командования боевыми

единицами с переходом на адаптивную (приспособление в реальном времени к меняющимся обстоятельствам), разветвленную систему управления. Но данный термин шире, чем военно-практическое применение, мы как раз и получаем новую философию войны, сутью которой является «переход от отдельных единиц (солдат, батальон, часть, огневая точка, боевая единица и т. д.) к обобщающим системам; рассмотрение военных операций в широком информационном, социальном, ландшафтном и иных контекстах; повышение скорости принятия решений и мгновенная обратная связь, влияющая на этот процесс во время ведения военных операций или подготовки к ним».

Фактически, развитие глобальных телекоммуникационных сетей, объединяющих всю планету, сделала информацию доступной для практически любого человека. Однако, с появлением каналов связи у конечного субъекта появилась и возможность «выбирать» информацию, а также перепроверять ее, в том числе получать информацию от тех источников, которые ранее доступны не были. Информация превратилась в своеобразный продукт массового спроса со своими параметрами ценности и качества, воздействующими на мысли, чувства людей. Соответственно, информационная война полностью интегрируется в методы и средства ведения военных операций.

Следует отметить, что термин «информационная война» официально появился в директиве министра обороны США от 21 декабря 1992 года. В 1996 году Пентагон утвердил доктрину информационной войны («Доктрина борьбы с системами контроля и управления»), а в 1998 году министерство обороны США вводит в действие «Объединенную доктрину информационных операций». Согласно последней, информационная война определяется как «комплексное воздействие (совокупность информационных операций) на систему государственного и военного управления противника, на его военно-политическое руководство с целью принятия им уже в мирное время благоприятных для страны-инициатора информационного воздействия решений и полной парализации инфраструктуры управления противника в ходе конфликта».

Таким образом, можно сказать, что современная философия войны трансформирует такое ключевое понятие, как «поле боя» («battlefield») в понятие «боевого пространства» («battlespace»), в которое помимо традиционных целей для поражения обычными

видами вооружений включены также и цели, лежащие в иной сфере: информация, убеждения и психика противника (в том числе и гражданского населения). развитие философии войны шло от превалирования «войны на истребление» до современной «информационной войны», в которой выработано новое понятие «battlespace» («Боевое Пространство»), включающее в себя военно-тактические, информационные, социально-политические и экономические цели, а также учитывающие психологические аспекты влияния. Следовательно, философия современной войны построена на симбиозе решения задач информационной войны и реальных актов боевых действий и является эволюцией предыдущих концепций, выработанных на протяжении прошедших столетий.

Говоря о ведении современной войны необходимо учитывать разрушительные последствия применения оружия массового поражения. Ещё в конце II мировой войны массированные бомбардировки стирали с лица земли города с миллионным населением, а в огневом смерче стогали сотни тысяч людей. За минувшие десятилетия мощь обычных вооружений многократно приумножилась. А если учесть, что его массированное применение в густонаселённых районах, начинённых химическими производствами, атомными электростанциями, газонефтепроводами и т.п. приведет к значительным человеческим жертвам от прямого и побочного действий, то правомерно предположить, что последствия подобной войны мало чем будут отличаться от последствий войны ядерной.

В ближайшее время вряд ли кто-нибудь будет оспаривать положение К.Клаузевица о том, что война есть продолжение политики насильственными средствами, т.е. война – это политика в квадрате. А может ли политика быть нравственной, применимы ли к ней категории морали? Ведь то, что морально с позиций одного социального строя, слоя, аморально с позиции другого. И, видимо, прав У.Черчилль, который весьма ёмко охарактеризовал политику одним словом – это грязь. Но если трудно оперировать категориями морали при оценке внутренней политики, то ещё сложнее их применить к системе международных отношений. Ведь здесь присутствуют не только интересы различных социальных групп, но и государственные, цивилизационные различия, которые каждым субъектом отношений рассматриваются с позиций собственной морали.

Поэтому неудивительно, что в ходе войны каждая сторона считает себя правой. Так, если война 1812г. с позиций русского

народа была справедливой, Отечественной, то и французы её считали также справедливой, поскольку полагали, что несут освобождение россиянам от гнёта царизма и крепостничества. Точно так же, не без участия народа война 1914г. была объявлена Отечественной, справедливой, хотя для большевиков она считалась империалистической.

Исходя из этого, представляется более целесообразным уйти от попыток деления войн по моральному принципу на справедливые и несправедливые. Солдат всегда воюет за Отечество, даже вдали от родины. При оценке войн следует в большей степени оперировать категориями международного права, в частности, определением агрессии, изложенном в Уставе ООН. "Агрессией является применение государством вооруженной силы против суверенитета, территориальной целостности или политической независимости другого государства, – отмечается в нём, – никакие соображения не могут служить оправданием агрессии, агрессивная война является преступлением против международного мира". Иначе говоря, войны могут быть агрессивными, направленными на захват другого государства или его территории, ущемление суверенитета и территориальной целостности, и войны оборонительные, в защиту своего государства.

Какой же будет война будущего? Чего нам стоит опасаться и всеми силами пытаться предотвратить? Можно с уверенностью сказать, что войны новой технологической эпохи не будут похожи на две прошедшие мировые войны, потому что материально-техническая база армий ведущих стран мира за послевоенные десятилетия кардинально обновилась. Так, если в годы Второй мировой войны досягаемость стратегических средств поражения, в частности, дальней авиации, составляла 500-800 км, то для нынешних ракет, а равно и новейших типов самолетов-ракетопланов, практически не существует пространственных ограничений. Это означает, что театром военных действий может стать территория любой страны, а в глобальном плане – вся планета. В сотни раз возросла поражающая мощь обычных боевых средств. Интеграция средств поражения, автоматизированных систем разведки и управления оружием в виде разведывательно-ударных, разведывательно-огневых комплексов с использованием крылатых ракет, беспилотных летательных аппаратов сделала возможным хирургически точные операции с целью выборочного поражения наиболее важных объектов,

причем гарантированно и в считанные минуты независимо от их удаленности. Исключительную эффективность приобрели средства радиоэлектронной борьбы – из обеспечивающих они превращаются в активные средства поражения. На арену вооруженной борьбы выступают космические средства.

Широким фронтом в военное дело вторгается электроника, компьютеризация. Наряду с классическим оружием большое внимание уделяется разработке нетрадиционного оружия, например, не летальных (не смертельных) технологий, электронных и электромагнитных средств, предназначенных для вывода их строя систем связи, энергосистем, компьютерных сетей. (Вспомним недавнюю новостную ленту про атаки на компьютерные системы вирусов : по оценке экспертов, экономические потери от эпидемии вируса Petya.A и его предшественника WannaCry по всему миру могут составить \$8 млрд, сообщает Reuters. По данным разработчика антивирусного программного обеспечения ESET, более 80% всех случаев заражений зафиксированы в Украине, около 10% – в Италии. Атака вируса началась 27 июня в Украине и распространилась по всему миру. В Украине вирус парализовал работу компьютерных сетей в банках, СМИ, торговых организациях.

В киберполиции Украины заявили, что *атака началась из-за обновлений программы электронного документооборота М.Е.Дос*. Разработчики программы в ответ сказали, что *заявления киберполиции ошибочны*.

Однако 28 июня в Microsoft подтвердили, что процесс заражения был запущен после обновления М.Е.Дос.

Распространение Petya.A было политически мотивированным, считает эксперт по компьютерным системам из Великобритании Алан Вудворд. "Атака произошла не из-за требования денег, а с целью поразить Украину и тех, чей бизнес связан с этой страной", – заявил он).

Разрабатываются средства для создания всевозможных заграждений, препятствующих передвижению транспорта, в т.ч. различных пенообразующих веществ, непереносимых запахов и звуков. Таков далеко не полный перечень нововведений в военном деле. Всё это обуславливает необходимость по-иному взглянуть на характер войны будущего.

Среди наиболее распространенных определений войны будущего исследователи называют: войной информатики; войной

эпохи космоса; войной электроники и роботизации, искусственного интеллекта. В настоящее время никто из ученых не берётся нарисовать точный портрет войны будущего. Однако, очертить её общие контуры, вскрыть тенденции, закономерности, предсказать появление новых форм и способов ведения вполне возможно. Оценивая современное состояние вооружения и военной техники (особенно перспективы их развития), исследователи приходят к выводу, что вполне возможна "управляемая война", когда страна-агрессор способна единолично, безраздельно руководить ходом военных событий. Достигается это решительным подавлением воли противника к сопротивлению, способностью с первых часов войны парализовать его государственное и военное управление, нанести решительное поражение вооруженным силам и тем самым поставить перед необходимостью полной и безоговорочной капитуляции.

Ожидается, что победа в этом случае будет достигнута в минимально короткие сроки с малыми людскими потерями и материальными издержками. Достичь бескровной победы предполагается многими путями – политическими, дипломатическими, экономическими, военными (по возможности без ведения боевых действий в обычном понимании).

Появился новый термин "информационно-психологическое противоборство". Его сущность заключается в том, что основные усилия в борьбе с противником направляются не на физическое уничтожение каждой единицы оружия, а на разрушение информационного ресурса государства, системы управления, каналов навигации и наведения. Силовое давление не исключается, но его намечается использовать сначала косвенно, т.е. путем демонстрации военной мощи, чтобы побудить противника не вступать в вооруженное противоборство, заставить капитулировать без войны (идеальный вариант). Для действий с позиции силы необходимо решающее технологическое превосходство над противником, прежде всего, в наукоемких видах оружия – электронике, компьютеризации, космических средствах и информатике.

Условия и способы развязывания войны становятся всё более разнообразными. Одним из эффективных стратегических приемов, к которому прибегает нападающая сторона, является "электронный шок" ещё до первого выстрела. Так, с массового ввода в действие средств радиоэлектронной борьбы началась агрессия Израиля против арабских государств (1967 г.). И если в этой шестидневной войне

предварительное радиоэлектронное подавление продолжалось 2 часа, то в войне в зоне Персидского залива – сутки. Использовались новейшие средства радиоэлектронной борьбы, в результате впервые же часы было захвачено господство в эфире, дезорганизовано управление противовоздушной обороной и авиацией Ирака.

Прогнозируя характер возможных войн, можно ожидать, что будет использовано большое количество ныне неизвестных видов вооружения и военной техники, а также будут проводиться различные удары и операции. В их числе могут быть: электронные, разведывательно-огневые, электронно-огневые, воздушно-штурмовые, роботизированные, воздушно-рейдовые, специальные, противоразведывательные. По мнению экспертов, фактором, определяющим дальнейшее развитие форм и способов вооруженной борьбы, является увеличение дисбаланса между средствами нападения и защиты. Современная оборона не в состоянии противодействовать массированному удару наступающего врага. Её устойчивость оказывается проблематичной. Наступательные возможности всё более мощных видов оружия будут возрастать. Это означает ошибочность расчета с началом войны отразить агрессию пассивными оборонительными действиями, что неизбежно обрекает на поражение защищающуюся сторону.

В настоящее время появляется всё больше признаков, позволяющих считать, что возможная крупномасштабная война будет скоротечной. Это определяется наличием исключительно мощных, разрушительных видов оружия, способных в короткие сроки нанести такое поражение противнику, что он не сможет питать армию. Поэтому, ошибочно рассчитывать на то, что в ходе войны удастся развернуть военную экономику, наверстать упущенное в мирное время, накопить необходимые стратегические ресурсы для ведения напряженных операций.

Исходя из вышесказанного, проведя анализ исторических судеб войны, мы как ученые должны выработать пути преодоления войны, вооружаясь своим главным оружием – СЛОВОМ, должны учить и призывать подрастающие поколения стремиться к демилитаризации мирового сообщества в целом. Мы, как мыслители, должны попытаться найти пути устранения войны не только из сферы политики и международных отношений, но прежде всего из сферы культуры и иных духовно – нравственных основ жизни общества. И то, что это вполне возможно, а наше общество можно назвать здоровым,

свидетельствует недавно проведенное исследование Киевским международным институтом социологии, опубликовавшим данные свежего, проведенного 20 мая – 2 июня, исследования: мир или война?

В соответствии с результатами этого исследования 67% опрошенных выступают за мирное решение конфликта путем переговоров, а 20% – за военный путь (но, ни в одном из регионов сторонники военной операции не составляют большинства). Много это или мало? Начнем с того, что сторонники военного решения проблемы Донбасса большинством никогда не были. Даже в августе 2014 года, когда победа была столь близка, компания Ю.С.С. (USS Research) Александра Вишняка зафиксировала, что за мирное решение конфликта выступает почти 60%, в то время как воевать до победного конца намеревалась треть опрошенных. В июне-июле 2015 года КМИС определил, что за мирное решение проблемы в рамках Минского процесса выступает 57% граждан, за военное – 28%. Правда, 56% опрошенных поддерживали мнение, что "какие-либо соглашения с действующим руководством Российской Федерации являются обманом и в любом случае им исполняться не будут", а еще 36% полагали, что "Украину можно освободить только силой украинской армии". В сентябре 2015 года КМИС зафиксировал 78% и только 13% – за военное решение.

3. Выводы

Таким образом, мы имеем конкретно в нашей стране (*Украине – Ред.*) благоприятную почву для преодоления и решения этого затянувшегося конфликта. Тут уместно вспомнить Н. Бердяева, который выступал за такое формирование системы ценностей в обществе и как следствие в государстве, где центральное место будет занимать личность, которая и интересы которой должны быть выше неких абстрактных разговоров об интересах государства в целом.

Только формирование такой иерархии ценностей в умах не только отдельных образованных или философствующих индивидов, но и руководящей элиты в нашем государстве, может способствовать устранению войны сначала из умов, а потом, как следствие, и из нашей жизни. Главная задача философа помочь человеку перейти из милитаризированного сознания к гуманизационному, такими установками сознания должны быть пронизана наша наука, культура, литература, СМИ, система школьного и вузовского образования, именно вопрос о антивоенном воспитании личности

должен стоять не только в рамках отдельно государства, но и всего мирового сообщества.

Поэтому, автор делает вывод о демилитаризации как самой актуальной задачи современного мира, особенно для стран «клуба ядерных держав». Решение так поставленной задачи необходимо начать с консолидации международных усилий с целью разработки глобальной антивоенной стратегии, пользуясь накопленными за непростой XX век методами и принципами международного права, опытом международных организаций. И тогда, автор лелеет эту надежду, на смену милитаризации, как формы обеспечивающей национальную безопасность держав, должна наступить эра демилитаризации - как самая надежная модель глобальной безопасности, которая ставит жизнь и интересы каждого отдельно индивида и гражданина превыше всего.

References:

1. Боровков М.И. Мировоззренческо-методологические проблемы войны, мира и армии в свете нового военно-политического мышления. Харьков, 1991.
2. Военная история Отечества с древних времен до наших дней. М., 1995.
3. Военная энциклопедия: в 8 томах. М., 1994.
4. Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future. U. S. Naval Institute Proceedings, January 1998.
5. Золотарев О.В. Эволюция взглядов на источники вооруженных конфликтов и новые проблемы теории и практики. Политические конфликты: от насилия к согласию. М., 1996.
6. Зотов О.В. Смысл войны в истории человечества. М., 2001.
7. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О войне и армии. М., 1982.
8. Odysse Barot, «Philosophie de l'histoire». Paris, 1864.
9. Киршин Ю.Я., Попов В.М., Савушкин Р.А. Политическое содержание современных войн. М., 1987.
10. Клаузевиц К. О войне. М., 1941.
11. Серебрянников В.В. Социология войны. М., 1998.
12. Слесарев А.Е. Философия войны. М., 2003.
13. Тюшкевич С.А. Война и современность. М., 1986.
14. Тюшкевич С.А. Законы войны: сущность, механизм действия, факторы использования. М., 2002.
15. Философия. Под. Общ. Ред. Б.И. Каверина. М., 2004.
16. Холодная война. Новые подходы, новые документы. М., 1995.

Transliteration of References:

1. Borovkov M.I. (1991). Mirovozzrenchesko-metodologicheskie problemy voyni, mira i armii v svete novogo voenno-politicheskogo myishleniya. Harkov.
2. Voennaya istoriya Otechestva s drevnih vremen do nashih dney. M., 1995.
3. Voennaya entsiklopediya: v 8 tomah. M., 1994.
4. Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. (1998). Network-Centric Warfare: Its Origins and Future. U. S. Naval Institute Proceedings, January 1998.
5. Zolotarev O.V. (1996). Evolyutsiya vzglyadov na istochniki vooruzhennykh konfliktov i novye problemy teorii i praktiki. Politicheskie konflikty: ot nasiliya k soglasiyu. M.
6. Zotov O.V. (2001). Smyisl voyni v istorii chelovechestva. M.
7. Marks K., Engels F., Lenin V.I. O voyne i armii. M., 1982.
8. Odyse Barot. (1864). «Philosophie de l'histoire». Paris, 1864.
9. Kirshin Yu.Ya., Popov V.M., Savushkin R.A. (1987). Politicheskoe sodержanie sovremennykh voyn. M.
10. Klauzevits K. (1941). O voyne. M., 1941.
11. Serebryannikov V.V. (1998). Sotsiologiya voyni. M., 1998.
12. Slesarev A.E. (2003). Filosofiya voyni. M.
13. Tyushkevich S.A. (1986). Voyna i sovremennost. M., 1986.
14. Tyushkevich S.A. (2002). Zakony voyni: suschnost, mehanizm deystviya, faktory ispolzovaniya. M.
15. Filosofiya. Pod. Obsch. Red. B.I. Kaverina. M., 2004.
16. Holodnaya voyna. Novye podhody, novye dokumenty. M., 1995.

The Author

Anatoly Petrovich AFONOV
*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
State Technical University of Azov,
Mariupol (temporarily in wartime – Dnipro), Ukraine
E-mail: tehoras@rambler.ru*

Abstracts

АНАТОЛІЙ АФОНОВ. Філософічне осмислення категорії «війна», її історії та шляхів її подолання. Стаття присвячена проблемі війни: філософсько-історичному осмисленню її природи, історії поглядів на причини війн в історії військово-філософської думки, поясненню суті війни як соціально-політичного

явища, змісту сучасних концепцій війн та характеру можливих військових конфліктів майбутнього, природі конфліктів і війн у сучасному світі, і шляхів вирішення цієї проблеми. Автор розглядає проблему демілітаризації як актуальне і невідкладне завдання сучасного світу, здатне забезпечити глобальну безпеку держав і їх громадян у рамках міжнародного права, головною метою якого є захист прав як людини так і громадянина.

Ключові слова: категорія «війна», природа і суть війни, причини війни, філософсько-історичне осмислення війни, шляхи подолання війни.

ANATOLII AFONOV. **Filozoficzne ujęcie kategorii „wojna”, jej historii oraz metod przewycięzania.** Artykuł poświęcony jest problematyce wojny: filozoficzno-historycznej analizie jej natury, historii poglądów na temat przyczyn wojen w dziejach myśli wojskowo-filozoficznej, wyjaśnieniu istoty wojny jako zjawiska społeczno-politycznego, treści współczesnych koncepcji wojny oraz charakterystyce potencjalnych konfliktów zbrojnych przyszłości, naturze konfliktów i wojen we współczesnym świecie oraz sposobom rozwiązania tego problemu. Autor przedstawia problem demilitaryzacji jako aktualne i pilne zadanie współczesnego świata, które może zapewnić globalne bezpieczeństwo państw i ich obywateli w ramach prawa międzynarodowego, którego nadrzędnym celem jest ochrona praw zarówno człowieka, jak i obywatela.

Słowa kluczowe: kategoria "wojna", natura i istota wojny, przyczyny wojny, filozoficzno-historyczna analiza wojny, metody przewycięzania wojny.

* Матеріал вперше представлено на І-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.02>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ірина ДЗЮБЕНКО

Проблема громадянського виховання учнів у закладах загальної та середньої освіти*

IRYNA DZYUBENKO. **The problem of civic education of students in general and secondary education institutions.** *The article analyzes the problem of civil and patriotic upbringing of pupils in general and secondary education institutions. It is motivated to preserve the feeling of national pride and strengthen the patriotic sentiment of the student youth, the formation of a citizen accredited in the legal, social and political fields. Characterized by the main educational directions of the European Union, with which Ukraine has stable relations and partnerships. The category "citizenship" is specified in the socio-legal, philosophical (moral and ethical), socio-psychological, pedagogical and socio-pedagogical aspects.*

Keywords: citizenship, civic education, patriotic education, "lost childhood", children, war.

1. Вступ

Розбудова України в сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку демократизації суспільства у загальносвітових політичних, соціально-економічних і демократичних сферах супроводжується суперечливими процесами становлення громадянського суспільства. Пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з убезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є реформування системи освіти на гуманістичних засадах, визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави.

Важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Гостро постає проблема збереження почуття національної гордості та посилення патріотичних настроїв учнівської молоді, а питання формування громадянськості стає важливим аспектом державної освітньої політики, а також педагогічної теорії і практики.

2. Виклад основного матеріалу

Удосконалення системи загальної освіти орієнтоване на формування в учнів високих громадянських якостей, демократичної культури, загальнолюдських і моральних цінностей, уміння по-новому підходити до визначення свого місця і міри відповідальності в сучасному суспільстві. Основними пріоритетами державної політики в галузі освіти в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян», «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні», «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти», «Національній доктрині розвитку освіти», Постанови Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 рр.» та інших законодавчих і нормативно-правових документах визначено виховання громадянськості й любові до Вітчизни як важливих якостей майбутніх громадян.

Особливу роль у формуванні громадянськості відіграють ті процеси, що пов'язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній простір. Процеси, що відбуваються на світовій арені сьогодні. Серед них: зміни на геополітичній мапі світу; відродження демократій; встановлення нових, демократичних урядів та політик; зміни усупільній свідомості; виокремлення загальнолюдських демократичних цінностей; реформи у суспільному, економічному, політичному житті; реформи в освітніх системах тощо.

Україна на сьогоднішньому етапі утверджує європейські цінності і стандарти в політиці, економіці, соціальній сфері. У цьому – запорука суспільної стабільності і сталого розвитку нашої держави. В обраному для дослідження геостратегічному просторі розташовані країни, що мають значний досвід і усталені традиції спільного вирішення педагогічних проблем формування громадянськості учнівської молоді, продуктивного взаємообміну думками, ідеями, науковими і практичними результатами. Певні досягнення з проблематики окремо взятої країни євроатлантичного союзу, якщо вони отримують визнання у фахівців, набувають поширення, перетворюючись на тенденцію.

Варто зазначити, що країни Євросоюзу (країни-сусіди (Болгарія, Польща, Словаччина, Чехія) та провідні країни ЄС (Велика Британія, Італія, Німеччина, Норвегія, Франція, Швеція, Фінляндія)), з якими Україна має стійкі взаємостосунки і партнерські відносини, серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними оголошують патріотичне та громадянське виховання.

Ситуація, що склалася у сфері громадянського виховання у нашій державі сьогодні, є катастрофічною, гостро відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді на тлі розбудови демократичного простору держави, існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави.

На сучасному етапі розвитку України гостро постала проблема недостатньої обізнаності та поінформованості щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді у цих процесах.

Відтак, враховуючи всі обставини, виникає гостра нагальна необхідність переосмислення відповідного педагогічного досвіду провідних демократичних країн, зокрема країн Євросоюзу (ЄС) і здійснення системних заходів, спрямованих на цілісний і

ефективний процес виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Повноцінний аналіз теоретичних і практичних проблем формування громадянськості як стрижневих, основоположних, що закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, опиратимуться на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, готовності до змін, неможливо реалізувати без вивчення праць вітчизняних і зарубіжних фундаторів освіти (А. Адлер, І.Беха, Г.Ващенко, К. Вейнберга, Р. Вудса, К. Джанга, О.Захаренка, Г. Кершенштейнера, А.Макаренка, Х. Мюнклера, Ч. Паттерсона, О. Овчарук, О. Пометун, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської).

У працях вітчизняних науковців знайшли своє відображення різні аспекти проблеми формування громадянськості учнів. Так філософські й соціальні аспекти громадянськості та ролі виховання в її розвитку розкрито в роботах Л. Архангельського, І. Беха, Л. Буєвої, В. Горбатенка, Р. Гурова, П. Ігнатенка, С. Іконнікової, Б. Кобзаря, О. Киричука, С. Ковальова, М. Когана, Н. Косаревої, Л. Крицької, В. Лісовського, В. Поплужного, О. Сухомлинської, М. Триняк, І. Фролова.

Психологічні особливості формування особистості та умови формування громадянськості вивчали К. Абульханова-Славська, Л. Божович, М. Боришевський, М. Болдирев, Л. Бурлачук, В. Васютинський, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, І. Кон, О. Красовська, О. Леонтєв, Б. Ломов, В. Мерлін, С. Рубінштейн, Т. Титаренко. Значення впливу особистості громадянсько зрілого учителя на формування особистості учня досліджували Л. Буєва, С. Іконнікова, Т. Мироненко, Р. Хмельюк та ін. Підготовка майбутнього вчителя до здійснення громадянського виховання аналізувалася в наукових працях В. Андрущенко, Є. Бондаревської, О. Вишневецького, Л. Вовк, Ф. Гоноболіна, В. Журавльова, Н. Кузьміної, Ю. Кулюткіна, Л. Кондрашової, В. Оржехівського, Л. Печуркіної-Шумейко, В. Постового, М. Рагозіна, Ю. Руденка, В. Сластьоніна, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, В. Сухомлинського, І. Тисячник, Р. Хмельюк. Проблеми громадянського виховання (Н. Болдирєва, М. Боришевський, Л. Буєва, Г. Ващенко, К. Гаджиев, А. Макаренко, Е. Монозон, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Ушинський, А. Ярмоленко

та ін.), зміст та умови формування громадянської компетентності (С. Богомолів, Н. Бриско, О. Грецька, М. Карпенко, О. Норенко, С. Радецька, О. Москалець, А. Осин, Є. Полат, О. Пометун, Л. Скалій, П. Сердюков, Т. Яхнюк та ін.), аспекти формування громадянської зрілості (І. Кон, Ю. Маринкіна, В. Радул, Р. Хмелюк та ін.), теорію і практику професійного становлення особистості майбутнього вчителя (С. Вершловський, С. Золотухіна, І. Зязюн, Н. Кузьміна, В. Краєвський, О. Пехота, О. Савченко, Г. Селевко, С. Сисоєва, В. Сластьонін та ін.).

Проблеми теорії і практики громадянського виховання також знайшли своє відображення у монографічних дослідженнях вітчизняних педагогів (Г. Філіпчук); формування громадянської компетентності майбутніх учителів (М. Михайліченко) та учнів (Т. Колган), формування активної громадянської позиції підлітків (М. Бабікіна), теорія нації, націоналізму та національної ідеї (Г. Касьянов, П. Кононенко).

Важливим науковим джерелом є монографії і статті польських педагогів, присвячені проблемам освітньої політики громадянства на національному рівні (Е. Басія, С. Жимевська), формуванню громадянської компетентності неурядовими організаціями у Польщі (А. Дженіуш, Г. Маковський, Ф. Пазардські, П. Стронковський, Б. Валчак).

Формуванню критичного ставлення до державного та суспільного ладу, активності громадянської позиції в Німеччині присвячені праці німецьких учених: В. Стендер, Д. Крьогер. Німецький науковець М. Драєр розповідає, що нині у Німеччині є предмет «суспільствознавство» (Sozialkunde або Gemeinschaftskunde), де вивчають історію, політику, економіку, соціологію, значна увага приділена Євросоюзу. Учні вчать бути громадянами з активною позицією, брати участь у політиці та суспільних справах.

Як свідчать результати наукових досліджень, ефективне громадянське виховання можливе лише за умов спеціальної професійної підготовки вчителів, їхньої соціокультурної та професійної компетентності, здатності організувати виховний вплив на учня соціальних інституцій та реалізувати в навчально-виховному процесі педагогічні технології формування у дітей громадянської самосвідомості, активізації їхньої соціальної активності.

Необхідно підкреслити, що категорія «громадянськість» має досить широкий зміст, може бути конкретизована у соціально-правовому, філософському (морально-етичному), соціально-

психологічному, педагогічному і соціально-педагогічному аспектах.

Погоджуємося з думкою видатного українського педагога В.Сухомлинського, який розглядав громадянськість як одну з головних характеристик особистості, визначав громадянськість, як пристрасть людського серця, яку донести до юних душ можна лише тоді, коли вчитель постане перед своїми вихованцями як громадянин [6, 430-431]. У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах української державності» громадянськість визначається як «духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни» [3, 7].

У соціально-правовому аспекті громадянськість розглядається як достатній рівень розвитку демократичної свідомості, прийняття громадянами демократичних цінностей, досвіду демократичних відносин, готовності до активної участі в керуванні державою, до зміцнення соціальної стабільності, служить характеристикою ступеня цивілізованості держави, суспільства, визначає норми і принципи соціально-правової взаємодії держави, влади з інститутами цивільного суспільства, з окремими громадянами. Поняття «громадянськість» у політології вивчається як готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків, синонім соціально-політичної активності, патріотизму [1, 21].

У філософському (морально-етичному) аспекті громадянськість розуміється як рівень моральної культури суспільства, моральний імператив, що оцінює ступінь наближення суспільства до таких ідеалів, як обов'язок, відповідальність, гідність, совість, патріотизм, небайдуже ставлення до життєво важливих проблем, гуманність, милосердя (Л.Архангельський, Л.Беляєва, Е.Ільєнков, Л.Рубіна, А.Титаренко, О.Целікова та ін.).

У соціально-психологічному аспекті громадянськість – це почуття єдності з країною, суспільством, соціальний оптимізм, любов до Батьківщини, рішучість і стійкість у подоланні життєвих труднощів, вольовий потенціал у діяльності, спрямованої на досягнення благополуччя, досвід подолання і попередження конфліктів, відчуття соціальної і національної повноцінності, терпимість (Е. Зеєр, І. Кон, В. Зінченко, В. Шепель, Г. Карпова, В. Ядов та ін.).

У педагогічному аспекті громадянськість розуміється як інтегративний комплекс якостей особистості, що визначає її

соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущих та індивідуально необхідних цілей відповідно до наявних у суспільстві й державі умов, прийнятих правових і моральних норм, особистих потреб і можливостей (Л. Буєва, Р. Гурова, А. Саломаткін, О.Сухомлинська та інші).

Щодо педагогічного аспекту найбільш обґрунтованою є думка О.Сухомлинської, яка трактує громадянськість як інтегративну якість особистості, що дозволяє їй відчувати себе юридично, соціально, морально дієспроможною. При цьому головними елементами громадянськості визначені моральна і правова культура [5, 21].

Варто зазначити, що громадянськість у структурному відношенні об'єднує ряд властивостей, якостей і характеристик, а саме: патріотизм, орієнтація на гуманістичну ідеологію, політична, правова і моральна культура; гідність, соціальна справедливість і відповідальність, готовність до праці, до соціального і професійного самовизначення.

Науковці П. Ігнатенко та В.Поплужний виділяють три складові громадянськості: знання, переживання, вчинки [2, 24]. Перша складова розкриває зміст понять «держава», «громадянське суспільство», «етнос», «нація». Друга – визначає почуття належності до своєї держави, до народу, повагу до історії, культури, менталітету, патріотичні, гуманні, правові, екологічні почуття. Третя складова вирізняє поняття активності та ініціативності громадянина.

Отже, громадянськість розуміємо як інтегративну єдність цивілізованих відносин, спрямованих на утвердження демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, на забезпечення процвітання і добробуту громадянина, суспільства, держави, регламентованих прийнятими в суспільстві, державі принципами, нормами.

У змісті поняття «громадянськості» вбачаємо характеристику людини як свідомого й активного громадянина, готового працювати задля суспільної користі; наділеного знаннями й уміннями відстоювати громадянські цінності та інтереси, реалізувати на практиці індивідуально-особистісні та соціально значущі цілі відповідно до прийнятих у суспільстві принципів і норм.

Становлення повноцінного громадянина, здатного захищати свої права в умовах гіпертрофованої популяризації насильства та поляризації громадської думки, можливо, поки що виглядає не найнагальнішим питанням. Особливо в умовах, коли у війні уже загинули тисячі українських громадян, у тому числі й діти.

Діти, «дитинство» – не чітко позначені наукові категорії. Трактування сутності дитячого віку, змісту їх проблем, ставлення до них в науці можна розглянути через висловлювання вчених-педагогів, психологів, філософів-гуманістів. Так, Я. Корчак говорив: «Ми нехтуємо дитиною, тому що у нього ще все попереду, багато годин життя». В.Сухомлинський, підтримуючи Я. Корчака, відзначав, що вчитель повинен поважати «світ дитинства», розуміти його. Якщо 75 років тому педагоги досліджують глобальну проблему неповаги до «світу дитинства», то сьогодні вчені говорять про прискорене дорослішання дитини та «втрачене дитинство». Ми згодні з О.Сухомлинською, яка розкриває ознаки «втраченого дитинства», а саме: комерціалізацію суспільства, стирання межі між добром і злом, перехід сфери «сороміцького» в «публічне», зникнення дитячої допитливості через вільний доступ до будь-якої інформації, травмоване війною дитинство (внутрішні біженці). Сильні і впливові спогади майже завжди ті, які залишаються з дитинства: у дітей (травмованих війною) фіксувались страх, тривога та подібні відчуття, причому, у наймолодших дітей виявився найвищий рівень стресу.

Прихована проблема будь-якої війни у тому, що під час її формуватиметься нове покоління, виховане на цінностях, які актуальні для військового часу. В Україні ця проблема загострюється тим, що відбулась перерва у семидесятирічний період, коли українці не знали проблем війни на власній території. Війна здавалась атавізмом минулого, а відповідно – концепції виховання спрямовувались на дітей, які проходять соціалізацію за мирних умов.

У часи війни завжди стимулює полярне мислення, схильність до агресії, до насильницького вирішення питань, на нашу думку, важливою складовою громадянського виховання має стати популяризація ненасильницьких методів вирішення проблем, формування культури діалогу. Частково це питання зафіксовано у Концепції патріотичного виховання. Варто зазначити й те, формування «здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів» включено у частину, яка присвячена військово-патріотичному вихованню.

Війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Перше, що привертає увагу у системі громадянського виховання, – це відсутність традиції, досвіду виховання патріотизму як цінності та визнання цього вже на рівні нормативних документів.

У нормативних документах Міносвіти усвідомлюється важливість подолання показовості та спрощення у формуванні цінностей патріотизму. Так, у методичних рекомендаціях з організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді у 2014/2015 навч. р. вказується на те, що «важливо не підмінити зовнішніми ознаками патріотизму його глибокої ідейної сутності – готовності своєю працею, науковими, творчими й спортивними досягненнями, службою із захисту країни сприяти розвитку української демократичної держави».

Важливо позиціонувати українську національну ідею у свідомості учнівської молоді такою, що базується на цінностях демократії, громадянського суспільства та гуманізму.

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, затвердженій на колегії МОН України 26 березня 2015 року, вказується, що її метою є «формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу (patria) як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, вираженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін». Тобто, держава не є самоціллю, а основою для людського розвитку.

Цінності демократичного розвитку, пропоновані Міносвітою, певною мірою стимулюють до діалогового вирішення конфліктних питань. У зазначених рекомендаціях містяться такі цілеспрямовуючі вектори виховного процесу як набуття учнями критичного мислення, ініціативності, творчого підходу до справи, відповідальності за свої дії та вчинки, популяризація громадської, волонтерської діяльності, що сприяє усвідомленню меж та допустимих методів діяльності і є особливо цінним для успішного громадянського виховання.

Питання громадянського виховання – це завдання не лише освітньої сфери. До цього напрямку мають бути підключені й інші канали соціалізації, у тому числі й засоби масової інформації (якісні художні та мультиплікаційні фільми, які б сприяли формуванню громадянських та демократичних цінностей у дітей).

3. Висновки

Досліджуючи питання громадянського виховання, не можна обійти увагою формування розколу між окупованою та вільною частинами України. Таким чином, система освіти в Україні нормативно визнала одним зі своїх завдань формування патріотично налаштованого українця що володіє комплексом цінностей, спрямованих на усвідомлення та реалізацію прав людини та громадянина.

Проблему дітей і війни неможливо вирішувати у відриві від загальної проблеми «держава-війна». Саме тому важливим індикатором системності державної політики щодо дітей та проблем, породжених війною, має стати громадянське виховання, закріплення тих цінностей патріотизму, які пропонуються системою освіти і формують патріотично налаштованого українця.

Україна будує суспільство з домінантою не державних інтересів, а прав людини. Тому шлях розвитку нашої держави – виключно мирний. І виходячи з цього, варто аналізувати, вивчати, переосмислювати відповідний педагогічний досвід особливостей громадянського виховання у провідних демократичних країнах, зокрема країнах Євросоюзу (ЄС) і здійснювати системні заходи, спрямованих на цілісний і ефективний процес виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України, що діє на основі національних та європейських цінностей.

References:

1. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999.
2. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти:/ П.Р.Ігнатенко, В.Л.Поплужний, Н.І. Косарева // Навч.-метод. посібник. – К., 1997.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Освіта України. – 2000. – 9 серпня. – №32. – С.6-7.
4. Оскарссон Б. Базовые навыки как обязательный компонент высококачественного профессионального образования / Оценка качества профессионального образования / Б. Оскарссон Доклад / под общ. ред. В. И. Байденко, Дж. Ванн Зантворта. – Европейский фонд подготовки кадров (ЕФО). Проект ДЕЛФИ. – М., 2001.
5. Сухомлинська О.В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / Сухомлинська О.В. // Шлях освіти. 1999- №4- С.20-25.

6. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5 т. – К., 1977 – Т.3 – С.283-582.
7. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1.– С.430-431.
8. Про затвердження галузевої Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/36816/.

Transliteration of References:

1. Horbatenko V. (1999). Stratehiia modernizatsii suspilstva. Ukraina i svit na zlami tysiacholit. K.
2. Ihnatenko P.R., Popluzhnyi V.L., Kosarieva N.I. (1997). Vychovannia hromadianyna: psykholoho-pedahohichni i narodoznavchyi aspekty:/ P.R.Ihnatenko, V.L.Popluzhnyi, N.I. Kosarieva // Navch.-metod. posibnyk. K.
3. Kontsepsiia hromadianskoho vychovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti // Osvita Ukrainy. – 2000. – 9 serpnia. – №32. – S.6-7.
4. Oskarsson B. (2001). Bazovye navyky kak obiazatelnyi komponent vysokokachestvennogo professyonalnogo obrazovanyia / Otsenka kachestva professyonalnogo obrazovanyia / B. Oskarsson Doklad / pod obshch. red. V. Y. Baidenko, Dzh. Vann Zantvorta. – Evropeiskyi fond podhotovky kadrov (EFO). Proekt DELFY. M.
5. Sukhomlynska O.V. (1999). Idei hromadianskosti y shkola v Ukraini / Sukhomlynska O.V. // Shliakh osvity. №4 s. 20-25.
6. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Narodzhennia hromadianyna / V. O. Sukhomlynskyi // Vybrani tvory. V 5 t. K., 1977. T.3. S.283 582.
7. Sukhomlynskyi V.O. (1976). Metodyka vychovannia kolektyvu / V. O. Sukhomlynskyi // Vybr. tv.: v 5 t. K.: Rad. Shkola. T.1. C.430-431.
8. Pro zatverdzhennia haluzevoi Kontseptsii rozvytku neperervnoi pedahohichnoi osvity [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/36816/.

The Author

Iryna Anatoliivna DZYUBENKO
*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Educational Technologies
and Pedagogical Creativity,
Uman State Pedagogical
University named after Pavlo Tychyna,
Uman, Ukraine
E-mail: dzubenko_i@ukr.net*

Abstracts

ІРИНА ДЗЮБЕНКО. Проблема громадянського виховання учнів у закладах загальної та середньої освіти. У статті аналізується проблема громадянського та патріотичного виховання учнів у закладах загальної та середньої освіти. Мотивується необхідність збереження почуття національної гордості та посилення патріотичних настроїв учнівської молоді, формування громадянина, освідченого у правовому, суспільному та політичному полі. Характеризуються основні виховні напрями країн Євросоюзу, з якими Україна має стійкі взаємостосунки і партнерські відносини. Категорія «громадянськість» конкретизується у соціально-правовому, філософському (морально-етичному), соціально-психологічному, педагогічному і соціально-педагогічному аспектах.

Ключові слова: громадянськість, громадянське виховання, патріотичне виховання, «втрачене дитинство», діти, війна.

IRYNA DZIUBENKO. Problem edukacji obywatelskiej uczniów szkół ogólnokształcących i średnich. W artykule podjęto analizę problematyki wychowania obywatelskiego i patriotycznego uczniów ogólnokształcących i ponadpodstawowych instytucji oświatowych. Uzasadnia się w nim konieczność pielęgnowania poczucia dumy narodowej oraz wzmacniania postaw patriotycznych wśród młodzieży szkolnej, a także kształtowania obywatela posiadającego wiedzę z zakresu prawa, spraw społecznych i politycznych. Scharakteryzowane zostały główne kierunki działań wychowawczych w krajach Unii Europejskiej, z którymi Ukraina utrzymuje trwałe i partnerskie relacje. Kategoria „obywatelskość” została ukazana w ujęciu społeczno-prawnym, filozoficznym (moralno-etycznym), społeczno-psychologicznym, pedagogicznym oraz społeczno-pedagogicznym.

Słowa kluczowe: obywatelskość, wychowanie obywatelskie, wychowanie patriotyczne, „stracone dzieciństwo”, dzieci, wojna.

* Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСП: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.03>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ніна ЗОРІЙ

Національна ідентичність в умовах кризи українського суспільства*

NINA ZORII. National identity under conditions of crisis in Ukrainian society. *The article defines the issue of formation of national identity under conditions of crisis and social tension in Ukrainian society and social-philosophical problem of the mentality; a methodological analysis of E. Fromm's study was performed concerning the period of social resistance in the society against the ground of preliminary authoritarianism, peculiarities of formation of group narcissism and leaders of the nation.*

Keywords: national identity, national idea, social consciousness, freedom, mentality, narcissism, group narcissism, leader, personality integrity.

1. Постановка проблеми

З огляду на те, що соціальна філософія та соціальна психологія є сукупністю поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності та проходять через призму повсякденних інтересів,

Received 08.20.2024
Peer-reviewed 09.05.2024
Revised version received 09.15.2024
Accepted 09.28.2024

актуальним і необхідним є проведення методологічного аналізу національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства і, насамперед, на основі першоджерел відомих психологів і філософів, що складають золотий фонд науки. Певною мірою реакція людини на соціально-культурні та політичні умови життя визначає її світогляд та поведінку, які своєю чергою є основою формування патріотизму та національної ідентичності української нації.

Теоретико-методологічну основу дослідження даної роботи склали наукові положення і розробки наступних вітчизняних і зарубіжних учених: Абульханової-Славської К.О., Балла Г.О., Братуся Б.С., Братченка С.Л., Василюка Ф.Є., Максименка С.Д., Орбан-Лембрик Л.Е., Левіна К., Маслоу А., Роджерса К., Ролло М., Самуельса Е., Сартра Ж.-П., Франкла В., Фрейда З., Фромма Е.

Великий внесок у дослідження особистості був зроблений в рамках філософської антропології Шелера М., Плеснера Г., Гелена А., Кассіраера Е.

Метою даної статті є обґрунтування проблеми формування національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства.

2. Виклад основного матеріалу

Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає в суперечливому переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у суспільній свідомості. Ідеологія виступає як вищий науково-теоретичний рівень духовних цінностей. На сучасному етапі українського суспільства жодна ідеологія не має носити монополістичний характер, а завдання влади – забезпечити ідеологічний плюралізм, оскільки панування однієї ідеології призводить до маніпулювання свідомості мас. У розвитку суспільної свідомості необхідним є врахування особливостей функціонування як психологічних так і ідеологічних моментів, в іншому випадку це призведе до незворотних негативних процесів у формуванні духовної культури українського суспільства. Масова свідомість інтегрує в собі духовно-ідеологічне і побутово-психологічне відображення об'єктивної дійсності, здатна поступово піднятися до рівня відповідальності особистості, усвідомлення її ролі в утвердженні прогресу, свободи суспільства [1].

Під свободою ми розуміємо відповідальність кожного індивідуума за раціональне формування особистісного, професійного

і суспільного життя. Будь-який соціальний процес визначається позицією мас і отже, істинна соціальна свобода в суспільстві виникає тоді, коли маси набудуть здатності бути вільними.

З біологічної точки зору людство на даному етапі суспільного розвитку є хворим, оскільки нині політика слугує ірраціональним вираженням цієї хвороби на соціальному рівні. Все, що відбувається в суспільному житті, активно чи пасивно визначається психологічною структурою мас, яка формується на основі певних соціально-економічних процесів, і, яка відповідно закріплює ці процеси. Дана психологічна структура існує за рахунок протиріччя між палким прагненням людини до свободи і страхом перед нею. Страх народних мас перед свободою виражається в біофізичній жорсткості організму та ригідності особистісної структури. Парадокс свободи в тому, що вона сама себе анулює, якщо вона не обмежена. Необмежена свобода означає, що сильна людина може залякати слабшого за себе, таким чином нехтуючи його свободу, ніхто не має право жити за рахунок милосердя інших, всі мають право на захист зі сторони держави, хто володіє надлишком їжі, може заставити тих, хто голодує, «вільно» прийняти рабство, не використовуючи при цьому ніякого насильства [2, с.145-146].

Кожна форма суспільного правління слугує соціальним вираженням тієї або іншої сторони в структурі народних мас. Суть проблеми полягає не в двохсотлітній епосі капіталу, а в авторитарно-механістичній цивілізації, яка впродовж чотирьох або шести тисячоліть свого існування руйнувала біологічну основу діяльності особистості. Інтерес до грошей та влади слугує сублімацією щастя і любові. Сучасний тоталітаризм є епізодом у вічному бунті проти свободи та розуму. Політичні лідери в умовах кризи, прикриваючись гаслами за свободу, волю, мир тощо, в переважній більшості очолюють народний рух, що за своєю суттю обмежує свободу. У свій час Е. Фромм підкреслював, що тоталітарні ідеології дволикі, оскільки вони маскують крайній егоїзм «еліти», мета якої полягає у підкоренні більшості населення і в збереженні своєї влади. Подібна ідеологія значно полегшує експлуатацію та маніпуляцію людьми, прикриваючись принципом безкорисливості, вона виправдовує державу за принципом безжалісного егоїзму, який виражається в тому, що кожен громадянин держави зобов'язаний приносити себе в жертву загальному благу [2, с.540]. Ця «жертвність» згубила в свій час багато лідерів, ідей, політичних ідеологій, а також нав'язує

людині комплекс неповноцінності, зверхності, плекає патріотизм як апогей відданості держави, тим самим віддаючи на згубу свободу особистості. Важливим чинником в даному контексті виступає міф, що виступає певним стереотипом, ідеалом, зразком поведінки людини даного суспільства, в якій формі би він не визначався. Наприклад, проголошення «вільного, демократичного суспільства» на основі певного міфу створює умови прояву аморальності, бездуховності у певної категорії людей і, в зв'язку з цим, з'являються борці за справедливість та лідер, який починає боротьбу за чистоту нації.

Патріархальний принцип підпорядкування авторитету Бога, царя, короля властивий суспільству, де панує диктат, невігластво і страх. В епоху капіталізму з'являються нові способи контролю, в арсенал яких входять засоби психологічної маніпуляції людей.

Ліберальному суспільству необхідна людина гнучка, яка легко набуває професійні уміння і навички та піддається навіюванню, аніж та, яка тримається на страху перед авторитетом. Людина потребує такої соціальної системи, в якій мають місце порівняно стабільні зв'язки, ідеї та цінності. В сучасному інформаційно-технологічному суспільстві людина відчуває себе ізольованою та самотньою, навіть, якщо вона є частиною народу, у неї відсутні переконання, якими б вона могла поділитися з іншими людьми, їх замінюють лозунги та ідеологічні штампи, які вона черпає із засобів масової інформації. Забезпечення нормального життєвого стандарту не розв'язує проблему аномії (руйнація традиційних соціальних зв'язків). Від аномії індустріального суспільства можна позбутися при умові радикальних змін всієї соціальної та духовної структури суспільства, тобто, коли індивід не тільки отримає можливість нормально харчуватися та жити, але й тоді, коли його інтереси будуть співпадати з інтересами суспільства, коли основними принципами суспільного та особистого життя стануть не споживацтво та ворожнеча, а дружелюбність та творча самореалізація. При цьому потрібна інша ідеологія та інша суспільна психологія [3].

У період соціального супротиву в суспільстві виникає потреба пошуку «ворога» та формування його деструктивного образу, який виступає своєрідним важелем боротьби за владу. Лідери нації дуже часто застосовують декларативні лозунги, стверджуючи, що ведуть свій народ до боротьби за свободу, в той же час переслідуючи мету підпорядкування. Ці обіцянки в переважній більшості безперспективні до виконання, оскільки навіть гнобителі свободи

вважають за необхідне приносити їй клятву вірності. Гіпотеза про наявність в людини вродженого імпульсу боротьби за свободу підкріплюється тим, що свобода є основою формування всіх людських здібностей особистості, її фізичного та психічного здоров'я.

У сучасному суспільстві яскраво проявляється та пропагується нарцисизм на кшталт: «Я – найкращий, найрозумніший, найспритніший» тощо, що є своєрідною патологізацією суспільства. Дана соціально-психологічна і філософська проблема надзвичайно впливає на перспективу розвитку людства. Варто зауважити, що з-поміж політичних лідерів, часто спостерігається така риса характеру як нарцисизм. Нарцистичний розлад особистості можна вважати професійною хворобою, адже лідер, переконаний у своїх видатних здібностях та в своєму статусі, швидше переконає натовп, сильна впевнена в собі особистість завжди притягує до себе простих людей. Такий лідер потребує овацій та визнання з метою підтримки внутрішньої рівноваги. Однак переконаність у своїй правоті ґрунтується в основному не на реальних досягненнях, а на нарцисизмі. Особистості з високим ступенем нарцисизму настільки потребують слави, що відсутність її спонукає до депресії, а то й безумства. Е. Фромм підкреслює, що якщо мова йде про груповий нарцисизм, то індивід в повній мірі усвідомлює свою приналежність до колективної ідеології та відкрито виражає свої погляди («Моя батьківщина найпрекрасніша у світі», «Моя нація – найкраща» тощо), це нікому не видається божевіллям і називається патріотизмом, переконанням. Така єдність думок забезпечує перетворення фантазії в реальність, адже у більшості людей уявлення про реальність ґрунтується не на критичному мисленні, а на загальному консенсусі, на єдиному світосприйнятті групи.

Груповий нарцисизм виконує важливі функції, насамперед колективний інтерес вимагає солідарності, що в свою чергу апелює до загальнолюдських цінностей, цементує групу зсередини і сприяє застосуванню масових маніпулятивних методик та технологій; створює членам групи відчуття задоволення, особливо тим, хто відчуває, що приналежність його до великої групи дає можливість власну нікчемність звести до загальної значущості та одіозності групи. Таким чином, груповий нарцисизм формується на тлі загального невдоволення життям, соціально-економічним падінням, що призводить до формування фанатичних ідей та їх носіїв.

Варто відзначити, що владі вигідно стимулювати груповий нарцисизм. Дешевше оплатити працю ідеологів, політтехнологів, які формують лозунги, направлені на підсилення групового нарцисизму, аніж витрачати кошти на соціальні потреби та підвищення рівня життя населення. Фанати-функціонери готові працювати навіть безкоштовно, відчуючи приналежність до загальної справи. Наруга над символами групи викликає неймовірну агресію в членів групи, оскільки груповий нарцисизм є одним з головних чинників людської агресивності.

Відповідно до даної проблеми, соціально-політичні та економічні перетворення в умовах кризи є українською реальністю, а не ментальністю, оскільки вона формується впродовж століть і проявляє себе у високих зразках духовної культури, які інтегрують та об'єднують націю.

Єдність психологічного, соціального і культурного аспекту особистості забезпечує її інтегральну цілісність, що формується на основі світогляду в процесі осягнення культури та принципів моралі. Екзистенціальна роздвоєність людини була б нестерпною, якщо би вона не могла встановити єдність із собою, а також з природнім та соціальним світом навколо себе. Є чимало способів досягнення такої єдності. Людина може відключити свою свідомість, вводячи себе в стан екстазу або трансу (наркотики, алкоголь, ритуали, які поширені в багатьох культурах тощо), може бути досяжною іншим шляхом, коли людина свою енергію направляє на служіння однієї пристрасті: грошей, влади, слави тощо. Всі ці спроби досягнення цілісності особистості роблять людину залежною від влади, людей, пристрастей. Отже, єдність і цілісність особистості досягається не тільки інтелектуальним розвитком, а також здатністю любити, підкреслює Фромм. В застійному суспільстві людина рятуючись від екзистенціальної роздвоєності, ідентифікує себе зі своєю соціальною організацією, витісняючи власну само ідентифікацію, стаючи річчю, що спонукає до формування споживацької психології.

Фромм ще на початку XX століття порушував соціально-філософську проблему ментальностей, тобто такого шару людської свідомості, який не прорефлектований, не усвідомлений повністю, потаємний від самих його носіїв, відкриває нові перспективи у дослідженні психологічної природи особистості.

Соціально-політичні інновації залежать не від «ворожих сил», а від здатності самого етносу до психологічної модернізації.

Нормальним явищем для прогресивного розвитку кожної етнічної спільноти є плюралістичне співіснування різного роду політичних та ідеологічних течій, адже всяка монополізація тих чи інших традиційних цінностей стає перепорою на шляху до введення позитивних інновацій у всіх сферах життєдіяльності етносу. Історичні традиції не вмирають разом із своїми носіями, бо вони формуються в психологічній природі етносу, де можуть співіснувати як консерватори, так і радикали. Якщо перші намагаються всіма засобами зберегти соціально-політичні цінності минулого, то другі чекають свого часу, щоб впровадити інновації в життєдіяльність етносу. Утопічна ідея соціальної справедливості лягає в основу розподілу певних матеріальних цінностей та благ, відповідно державотворення припиняється. Зрілість національної свідомості сприяє раціональній вибірковості соціально-політичних інновацій, а останні своєю чергою підвищують політичну культуру етносу.

Дух етносу або етноменталітет є результатом несвідомого опосередкування, поглинання природного соціальним. Виборюючи етнічне розмаїття, людство виборює духовність як запоруку свого виживання взагалі. Суб'єкт, здійснюючи рефлексію у напрямку власної самоцінності, акумулює у свідомості об'єкт сприйняття у масштабах частини макрокосму, надаючи йому індивідуальне емоційно-чуттєве забарвлення та психічну енергію. Це – етнічна спільнота, до якої він належить. Лише у відносинах з нею людський індивід має справжню цінність і усвідомлює самоцінність.

3. Висновки

Втечу від життя формувало «межове» існування української нації, якому властиві внутрішні конфліктність, втеча від поневолювачів у свій власний внутрішній світ, внутрішньо-активно рефлексивна установка української ментальності натомість європейській активності, націленої на консолідацію і толерування всіх членів суспільства. Україна зазнала менших трансформвань у результаті історичних подій минулого, ніж можна було б очікувати. Це привело до інтровертованості соціальної психіки, до переваги чуттєвості, емоційності над розумом, містифікації суспільних процесів тощо.

Підвищення особистої значущості для людини власного етнічного статусу (етнічної ідентичності) супроводжується розвитком комплексу «оборонної» свідомості, намаганням оберігати свою національну культуру і традиційний спосіб життя від сторонніх впливів, захистити національні ідеали [4].

Ідея рівності, що притаманна українцям, в поєднанні з індивідуалізмом, відігравала негативну роль в історичній долі України, оскільки логічним наслідком такого симбіозу виступає анархізм, отаманщина, негативізм щодо органів влади, низький рівень державотворчих потенцій. Ідеалізація та героїзація кожного народу, в тому числі і українського, перешкоджає духовному відродженню нації [5].

Не менш важливою проблемою залишається потреба очищення масової свідомості від рудиментів тоталітаризму – споживацтво, заздрість, нетерпимість до соціальної нерівності, відсутність вільного вибору породжують неспроможність до прийняття самостійних рішень. Побороти це неможливо простим калькуванням чужого досвіду, особливо на тлі нинішньої ситуації в країні в умовах кризи.

Досвід революційного і визвольного руху народів світу показав, що істинна і моральна стійкість доступна саме тим людям, чий погляд набув характеру переконань. Кожна людина сприймає життя через призму певного світогляду.

Якщо говорити про «людей влади», то це вчорашні особистості авторитарного суспільства, які в тій державі займали маргінальне становище – в тішовій економіці, в злочинності і, схибленої на правах людини, інтелігенції, які є сформованими маргіналами радянського суспільства. Як бачимо з досвіду, політики безсилі перед проблемою формування нового типу особистості, вони знають, що необхідно змінити соціально-економічні умови суспільства і демократичним шляхом це неможливо. Для цього і насильства непотрібно, оскільки нового типу особистості ще немає, впевненості народу в його праві на владу також. Сучасна революція не вимагає насильства, вона здійснюється певними технологіями [6].

Сучасні політичні лідери, які не пройнялися духом нації відійдуть в історичне небуття не тільки за некомпетентністю, а за своєю невідповідністю щодо системи цінностей людини народжені у період формування українського суспільства.

Е. Фромм підкреслює, що основа раціонального авторитету – компетентність, ірраціонального – це влада з одного боку і страх з іншого, і свобода є головною умовою формування моралі.

Будь-які соціальні зміни – це завжди величезний масовий стрес суспільства, який в певній мірі спричиняється невідповідністю потреб людини щодо цінностей даного суспільства і, які своєю чергою несуть тільки формальну роль і не дають істинної свободи та справедливості щодо рівності в реалізації потреб людини.

Розбудова нової української держави вимагає консолідуючої ідеї, прийнятної для всього її поліетнічного населення. Національна ідея, яка б охоплювала всі сфери економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства, не стала загальнонаціональним надбанням. У нашій суспільній свідомості має відбутися акт деміфологізації державності. Суспільно-психологічна реальність є новою. Трансформація суспільства із тоталітарного і посттоталітарного в демократичне має відбуватися за умов суспільної згоди, толерантності, а не конфронтації, ризику глибокого соціального та національного конфлікту.

References:

1. Райх В. Психология масс и фашизм.- Санкт-Петербург: «Университетская книга», 1997. – 377с.
2. Психологическая энциклопедия, 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. – Мн.: 000 «Попурри», 1999. – 624 с.
4. Орбан Л.Э. Акмеологическая концепция нравственного становления личности: Автореф. дисс. д-ра психол. Наук: 19.00.13. – М., 1992.– 61 с.
5. Балл Г.О. Особистісна свобода і гуманізація освіти. // Практична психологія та соціальна робота. № 1, 2001. – С.2-5.
6. Фрейд З., Буллит У. Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США. Психологическое исследование. М.: ИГ «Прогресс», 1999. С.51–64.

Transliteration of References:

1. Raikh V.(1997). Psykholohyia massy fashyzm. Sankt-Peterburh: «Unyversytetskaia knyha». 377 s.
2. Psykholohyieskaia entsyklopedyia, 2-e yzd. / Pod red. R. Korsyny, A. Auerbakha. SPb.: Pyter, 2003. 1096 s.
3. Fromm E. Anatomyia chelovecheskoi destruktyvnosty (1999). / Per. s anhl. Mn.: 000 «Popurry». 624 s.
4. Orban L.E. (1992). Akmeolohyieskaia kontseptsyia npravstvennoho stanovlenyia lychnosty: Avtoref. dyss. d-ra psykhol. Nauk: 19.00.13. M. 61 s.
5. Ball H.O. (2001). Osobystisna svoboda i humanizatsiia osvity. // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. № 1. S.2-5.
6. Freid Z., Bullyt U. (1999). Tomas Vudro Vylson. 28-i prezydent SShA. Psykholohyieskoe yssledovanye. M.: YH «Prohress». S. 51–64.

The Author

Nina Ivanivna ZORII
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Pro-Rector on Scientific-Pedagogical
and Educational Work,
Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»,
Chernivtsi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1330-5896>
E-mail: zoryj@bsmu.edu.ua

Abstracts

НИНА ЗОРІЙ. Національна ідентичність в умовах кризи українського суспільства. У статті визначено проблему формування національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства і соціальної напруги та соціально-філософську проблему ментальності; проведений методологічний аналіз вчення Е. Фромма щодо періоду соціального супротиву в суспільстві на тлі попереднього авторитаризму, особливостей формування групового нарцисизму та лідерів нації.

Ключові слова: національна ідентичність, національна ідея, суспільна свідомість, свобода, ментальність, нарцисизм, груповий нарцисизм, лідер, цілісність особистості.

NINA ZORII. Tożsamość narodowa w warunkach kryzysu społeczeństwa ukraińskiego. W artykule zidentyfikowano problem kształtowania tożsamości narodowej w warunkach kryzysu w społeczeństwie ukraińskim oraz napięcie społecznych, a także poruszono społeczno-filozoficzny problem mentalności; przeprowadzono analizę metodologiczną nauk E. Fromma dotyczących okresu oporu społecznego w społeczeństwie na tle poprzedniego autorytaryzmu oraz szczególnych procesów kształtowania narcyzmu grupowego i przywódców narodowych.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, idea narodowa, świadomość społeczna, wolność, mentalność, narcyzm, narcyzm grupowy, przywódca, integralność osobowości.

* Матеріал вперше представлено на І-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї "ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни" (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.04>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Юлія КРИЛОВА-ГРЕК

Складові філософсько-психологічного виміру поняття «війна» в розрізі діяльності ЗМІ*

YULIA KRYLOVA-GREK. Components of the philosophical and psychological dimension of the concept of "war" in the context of mass media activity. *The article covers philosophical and psychological aspects of changing the volume of concept "war" in the modern world. The author consider the main reasons, which influenced on the process of changing the semantic field of this concept. The author pays attention to the fact that the definition of "war" is differ from the familiar definition from the dictionaries and includes not only armed intervention, but also indirect ways of military actions with the aim of influence on the consciousness of audience and implanting of certain patterns and stereotypes of thinking.*

It has been stressed that today the main struggle is ongoing not for the territories but for ideological support for certain vector by audience. The mass-media are fundamental tools for achieved control of worldviews. Three steps of indirect military actions connected with the media advocacy were given in the article.

Received 08.19.2024

Peer-reviewed 09.05.2024

Revised version received 09.15.2024

Accepted 09.25.2024

Keywords: the concept of "war", the philosophical and psychological dimension of the concept of "war", the media (mass media), the semantic field of the concept of "war", worldview.

1. Постановка проблеми

Розвиток та удосконалення технологій, зміна світогляду обумовлює виникнення нових форм взаємодії у намаганні задовольнити свої геополітичних амбіції на міжнародній арені. Зазначений конфлікт інтересів в свою чергу породжує нові форми і методи боротьби та військового впливу.

Широке розповсюдження інформаційно-комунікативних технологій впливає на появу нових та удосконалених форм та методів ведення військових дій, що обумовлює появу нових та зміню обсягу вже існуючих понять

Історичні, політичні та культурні зміни віддзеркалюються у обсязі значень семантичних одиниць, зокрема понять, що позначають об'єктивні процеси розвитку суспільства.

Поняття є системою суджень, що розвивається. Воно утворюється через пояснення наукового факту шляхом додавання до нього властивостей через судження. У свою чергу, судження утворюється через пояснення наукового факту. Семантичне поле сучасних понять трансформується за рахунок подолання протиріч та переходу від одного щаблю розвитку до іншого.

Мета даної роботи розглянути сучасні філософсько-психологічні аспекти поняття «війна» та її прояви через комунікативно-інформаційну діяльність ЗМІ.

Завдання дослідження полягає у виявленні причин, які обумовили зміну обсягу семантичного поля поняття «війна», розглянути його новий зміст та показати роль засобів масової інформації у веденні опосередкованої війни.

2. Методи дослідження

Для дослідження зазначеного питання ми застосували наукові методи аналізу і синтезу, методи як збору даних, семантичний аналіз словникових статей. Серед загальнонаукових методів використовується порівняльно-історичний метод, який дав можливість показати зміни у поняття «війна» та порівняти способи використання інформаційно-комунікативних засобів у різні соціально-політичні епохи.

3. Виклад основного матеріалу

Головним завданням сьогоденішнього інформаційно-комунікативної впливу є, насамперед, встановлення контролю над думками, свідомістю, психологічним станом, процесами сприйняття інформації аудиторією та здобуття контролю не військовим шляхом.

Якщо вести мову про минулі події, то треба відзначити, що вплив засобів інформації у минулих конфліктах відбувався на фоні відкритих бойових дій та актів оголошення війни. Тоді як в наш час, комунікаційно-інформаційний вплив є основною стратегією, що втілюється задовго до відкритих актів агресії.

На державному рівні за допомогою усіх різноманітних засобів впливу провладні інститути роблять все можливе задля впливу на свідомість як наймога більшої кількості людей, де громадяни інших країн не є виключенням. Виходячи за межі кордонів власної країни через інформаційний простір, політика інформаційно-комунікативного впливу намагається сформуванати сприятливе підґрунтя серед населення для подальшого впливу на внутрішні та зовнішні вектори певної країни.

Треба зазначити, що насьогодні поняття «війна», окрім відкритого збройного конфлікту, включає в себе такі складові як економічний тиск, інформаційну та психологічну війни, боротьба за ціннісні орієнтири. При чому, такі види як боротьба за ціннісні орієнтири, інформаційний та психологічний вплив представляють собою опосередковану війну, без прямого збройного втручання.

В даному контексті, ми не можемо не загострити увагу на відносно новому понятті «гібридна війна», визначення якої включає як прямі так і опосередковані військові дії. Згідно визначення Британського аналітичного центру «The International Institute for Strategic» (IISS) «гібридна війна» припускає використання військових та невійськових інструментів в інтегрованій компанії, яка спрямована на досягнення несподіваності, захоплення ініціативи та досягнення як психологічної так і фізичної переваги, ігнорування дипломатичних шляхів; постійне викривлене подання інформації, електроні та кібероперації; приховані секретні військові операції, іноді неприкриті військові дії; економічний тиск. [11].

Аналіз словникових довідникових джерел показав, що поняття «війна» розглядається однобічно як дія, пов'язана з застосуванням збройних засобів [1; 4; 9]. В той же час як реалії сьогодення є вагомим свідченням того, що обсяг даного поняття вийшло за межі

традиційного словникового визначення, стало набагато складнішим та потребує, на нашу думку, перегляду та доповнення. Зазначені зміни передусім пов'язані із змінами форм конкурентної боротьби у геополітичних масштабах та обумовлені наступними причинами:

- 1) Економічні (включає боротьбу за ринки збуту та праці, і певним чином пов'язані із боротьбою за людські ресурси. Більш того економічний вплив є вагомим аргументом та важелем у вирішенні конфліктних ситуацій при загостренні питань на геополітичному рівні).
- 2) Доступ до ресурсів (боротьба точиться навколо ресурсів на території (людські ресурси, природні ресурси; певним чином пов'язані з економічними причинами, так як вплив на розподіл та керування ресурсами несе в собі вгоду на економічному рівні), в якій сама територія не є кінцевою метою.
- 3) Ідеологічні, які пов'язані із ресурсними, так як боротьба за людські ресурси включає існування спільної ідеології та розуміння способу життя та напрямку розвитку на всіх рівнях держави).
- 4) Технологічні (розвиток інформаційно-комунікативного простору та засобів спілкування; певним чином пов'язані з боротьбою за ідеологію та людські ресурси).

Високорозвинуті інформаційно-комунікативні технології які дозволяють швидко розповсюджувати інформацію через різноманітні джерела впливу, такі як соціальні мережі. Поширення думки через віртуальних друзів, через оголошення події, «перепост» та обговорення певної інформації підвищують її рейтинг та кількість охопленої аудиторії.

Поза тим процес комунікації є одним з основ життя людини та суспільства. Згідно з статистичними даними, комунікативна діяльність людини займає близько 80% її існування, з них 45% – аудіювання, 30% – говоріння, 16% – письмо, 9% – читання [5, с. 3-27].

На сьогодні он-лайн-мережі є не тільки засобами спілкування між друзями чи знайомими – вони перетворилися на потужну платформу для пропаганди, навіювання, пропаганди та агітації.

Розширення семантичного поля поняття війна пов'язано насамперед з розвитком можливостей телекомунікації у інформаційно-комунікативній сфері, що дозволяє бути не тільки платформою свободи слова, вільного вираження думок, але й інструментом впливу на свідомість, агітації т пропаганди.

Про ефективність роботи працівників замовної інформаційно-комунікативної сфери свідчить розвинена індустрія армії ботів, оплачуваних блогерів та кон'юнктурних відео каналів (ТБ, інтернет канали). Головне завдання таких інформаційних джерел – це контроль над образом світу та моделювання відношення до подій, що в свою чергу впливає на певний стиль поведінки.

В розрізі інформаційно-комунікативного поля на рівні державного устрою існує велика вірогідність критичних змін масової свідомості у галузі людських ресурсів, що здатна призвести до змін суспільного устрою зсередини. Іншими словами, за зовнішньою оболонкою (назва, гімн, герб тощо) живе людська спільнота, що ототожнює себе з ідеологією та має ціннісні орієнтири іншої держави. Ідеологічна підтримка є міною уповільненої дії, що при певних умовах зовнішніх впливів переростає у спланований внутрішній конфлікт в якому військові дії виконуються руками місцевих жителів. Результат такої опосередкованої війни Україна вже має на території Луганського, Донецького регіону та на території Криму, але загрози можливого конфлікту існують також і на інших територіях України, наприклад на територіях прилеглих до Угорщини. Про що свідчить нещодавня реакція уряду Угорщини на реформу освіти в школах на території України.

Зазначені причини є взаємопов'язані та взаємозалежні, так як неможливо одержати контроль над однією із зазначених сфер без задіяння інших. На фоні політичних, економічних процесів та демографічною кризою у країнах Європи, першочерговим завданням будь-якого політичного конфлікту є не контроль над територіями, а конкурентна боротьба за сфери впливу як в політичній так і в економічній площині, який включає і ринок робітничої сили та інтелектуального потенціалу на фоні природних ресурсів певної країни.

Методи опосередкованого ведення війни через інформаційно-комунікативні засоби почали практикуватися ще з давніх часів. Здебільшого це була тактика розповсюдження пліток про бойову міць, нові види обладнання (практика персидського царя Ксеркс I в 480 г. до н.е. перед походом на Грецію; аналогічна практика Чингізхана и Ганнібала тощо). Тактику внесення внутрішнього сум'яття та сумнівів використав Афінський полководець Фемистокл, який звернувся до етнічних греків - іонійців, закликаючи їх не воювати проти своїх пращурів, намагаючись таким чином внести розкол в армію Ксеркса.

Поступово методи психологічного впливу ставали більш витонченими. І спроби боротьби за людські настрої та думки вийшли за рамки військової тактики, перейшовши до розряду психологічних стратегій та тактик. Так у 1802 таємний агент Наполеона Ф'єв в'їхав до Великобританії з метою впливати на місцеве населення через локальні газети.

Історія знає немало прикладів спроб застосування психологічного впливу на збройні сили та цивільне населення.

В роки першої світової війни психологічний вплив на населення здійснювався через розповсюдження друкованої інформації: листівок, брошур та подібних матеріалів.

Треба зазначити суттєву відмінність у стратегії психологічного впливу між війнами у минулому та сьогоденні. В минулому головним завданням було посіяти невпевненість та панічні настрої, як серед цивільних, так і серед військових, їх метою було вселяння невпевненості у власних силах, нейтралізація супротиву та налаштування на програш ще до початку військових дій. Головним завданням сьогоденньої війни - є, в першу чергу, встановлення контролю над думками, свідомістю, психологічним станом, почуттями населення та здобуття перемоги, в першу чергу, не військовим шляхом. Треба також зазначити, що психологічна війна у минулих конфліктах велася на фоні відкритих бойових дій та актів оголошення війни. В той час як опосередкована війна розпочинається за певний час до відкритих актів агресії. Та й самі військові дії не носять відкритого характеру вторгнення. Як сказав Сун Цзи, автор трактату «Закони війни учителя Суня»: «Перемога над ворожою армією без бою та витрачання ресурсів – справжня вершина досконалості». І цей вислів є гарною ілюстрацією сучасних методів ведення війни [10, с.62].

IISS наголошує що для гідного супротиву опосередкованим війнам Уряди Європейських країн повинні приймати запобіжних заходів та робити інвестиції у довготривалі програми стратегічного характеру. Одним з таких напрямків є запобігання вселянню через мінімізацію інформаційно-комунікативного впливу: «Ніхто не веде мову про те, що думати заборонено або власні думки не вітаються. Але бажані думки виробляються в такій кількості, що власне мислення тоне у їх масі, а ці бажані думки так майстерно вводяться у свідомість, що люди сприймають це чуже мислення за результат роботи власної думки і у найвищому ступені особисте ідейне досягнення» [2].

Етапи розгортання опосередкованої війни через інформаційно-комунікативні засоби:

I. Підготовчий етап. Відбувається підготовча робота направлена на створення образу світу та створення стереотипів мислення.

Основним засобами які для цього використовуються є:

1.1. Засоби масової інформації мета яких вплив на свідомість та формування відповідного образу світу. Популяризація думки, ідеології, відношення до подій відбувається через соціальні мережі, розкрутки та розширення аудиторії спеціально створених каналів на телебачення та в інтернеті (надалі спеціальні ЗМІ). Поява на шпальтах в мережах так званої «джинси» (замовних матеріалів), відверто провокаційні сюжети та пропагандистські матеріали, що призначені впливати на емоційне сприйняття та почуття, не залишаючи раціональне мислення.

За даними Інтернет Асоціації України на початку 2017 року кількість користувачів інтернету перевищив за 21,8 млн чоловік. Серед всіх інших користувачі від 15 до 44 років складають 71,7% від загальної кількості тих, хто користується он-лайн мережею [12]. Причому соціальні мережі нараховують приблизно 26 мільйонів чоловік. Де-які з яких мають акаунти у декількох мережах одночасно. Наприклад, мережа «Facebook» нараховує 3,5 млн користувачів, мережа «Однокласники» 9 млн та 13,5 млн нараховується «ВКонтакте». З кожним роком вплив інтернету як ключового комунікативного майданчика в Україні зростає: збільшується кількість інтернет-ЗМК, на їх публікації надходить реакція не тільки з боку читачів, а й влади, соціальні мережі в критичні ситуації (яких було чимало за останні кілька років, в т.ч. – пов'язані з військовими діями) стають для багатьох людей ключовим джерелом інформації [3].

1.2. Неурядові організації та громадські рухи. Виходячи риторики та заходів яких можливо виявити ту силу, яка є засновником та фінансистом.

1.3. Згода або неутручання органів державного управління.

II. Основний етап. Спеціальні ЗМІ мають постійну аудиторію, вони свідомо маніпулюють інформацією для досягнення своїх цілей. Неурядові організації активно проводять акції та заходи. Відбувається систематичне нав'язування політичних орієнтирів, поглядів.

III. Завершальний етап. Більша частина аудиторії спеціальних ЗМІ ототожнює себе з певною ідеологією та цінностями та підтримує їх.

Про ефективність інформаційно-комунікативного впливу спеціальних ЗМІ свідчить експеримент над свідомістю, проведений

журналістом видання Business Insider. [11]. Після тижневого перегляду новин на телеканалі RT журналіст відчув на собі дію потужного інформаційного впливу на свідомість, коли висвітлені RT події почали сприйматися ним як однозначно достовірні та виключали будь-які альтернативні тлумачення.

Інформаційно-комунікативна діяльність представників ЗМІ здатна впливати на індивідуальну або колективну свідомість та поведінку, що досягається завдяки різним мовленнєвим та мовним засобам.

Дієвість інформаційно-комунікативного впливу підтверджується і статистичними даними. В серпні 2017 року Левада-Центр оприлюднив результати опитування по питанню зовнішньої політики в Росії. Респондентам була надана можливість самим обирати зі списку питання, які вони вважали першочерговими. Опитування з'ясувало, що погляди громадян Росії в цілому співпадають з тими, які висловлюються у з екранів телевізорів (телешоу, новини). Наприклад, коментуючи ситуацію в Україні та Сирії вони користуються телевізійними клішованими поглядами: «підтримка війни в Сирії відбувається тому, що є розуміння того, що тероризму треба протистояти. А дії в Україні схвалюються не тому що ми хочемо прибрати її до рук, а лише через те, що «США втручається», є загроза росіянам і т. д.». [7].

4. Висновки

Таким чином, за останні десятиріччя поняття «війна» розширило та поглибило обсяг свого значення за рахунок розповсюдження нових форм та методів вирішення конфліктних ситуацій. На нашу думку, існує чотири причини, що вплинули на зміну обсягу поняття «війна», які охоплюють економічну, ідеологічну, технологічні сфери та сферу ресурсів (людських та природних). Практика останніх конфліктів показала, що в наш час, головною метою будь-яких війн є застосування методів опосередкованого ведення військових дій, направлених на боротьбу за свідомість населення, що є умовою отримання ідеологічної підтримки собі подібних державних формацій, яка розглядається як запорука забезпечення безпеки власного устрою. Боротьба за прийняття та підтримку певної ідеології здійснюється всіма можливими засобами масової комунікації, та відбувається у три етапи: підготовчий, основний та завершальний.

Дослідження є одним з шляхів розуміння механізмів функціонування медіа в конфліктних ситуаціях ситуації, коли відбуваються значні зміни у системі ціннісних орієнтацій та дозволяє робити прогнози суспільних процесів та контролювати національну безпеку країни.

References:

1. Академічний тлумачний словник (1970—1980) [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурса: <http://sum.in.ua/s/vijna>.
2. Бессонов В. Пропаганда и манипуляция как инструменты духовного порабощения [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://http://psyfactor.org/propaganda2.htm>
3. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf
4. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурса: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34448
5. Кашкин В.В. (2000) Введение в теорию коммуникации./Кашкин В.В. - Воронеж, 2000.
6. Крилова-Грек Ю.М. (2007). Психолінгвістичні особливості перекладу семантичних одиниць: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології"/ Крилова-Грек Юлія Михайлівна; Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. - Київ. 179с.
7. Левада центр [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.levada.ru/2017/08/21/vliyanie-televizora/>.
8. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство./Лосев А.Ф. - Москва: Рус.мир, 2014. - 367 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2015.
10. Giles, Lionel The Art of War by Sun Tzu — Special Edition. Special Edition Books. 2007.
11. Katsenelsov V. I Just Spent 7 Days Watching Only Russian News And Reading Pravda - Here's What I Learned [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.businessinsider.com/russias-showdown-with-west-will-worsen-2014-11>
12. Semantrum (професійний аналіз медіа-контенту) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://promo.semantrum.net/uk/2017/04/21/v-ukrayini-na-pochatok-2017-roku-narahovano-21-6-mln-koristuvachiv-internetu/>
13. The Finnish Institute of International Affairs. Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурса: http://www.fiia.fi/en/publication/588/fog_of_falsehood/#.VzG2QMOUHnk.twitter
14. The International Institute for Strategic Studies. Military Balance 2015 «The annual assessment of global military capabilities and defence economics» [Електронний

ресурс]. - Режим доступа до ресурса: <https://www.iiss.org/en/publications/military%20balance/issues/the-military-balance-2015-5ea6>

Transliteration of References:

1. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk (1970—1980) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursa: <http://sum.in.ua/s/vijna>.
2. Bessonov V. Propahanda y manipuliatsiya kak instrumenty dukhovnoho poraboshcheniya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http:// http://psyfactor.org/propaganda2.htm](http://psyfactor.org/propaganda2.htm)
3. Zvit Natsionalnoi rady Ukrainy z pytan telebachennia i radiomovlennia za 2014 rik [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf
4. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursa: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34448
5. Kashkin V.V. (2000) Vvedenie v teoriyu kommunikatsii [Introduction to Communication Theory]. – Voronezh, 2000.
6. Krylova-Hrek Yu.M. (2007). Psykholinhvistychni osoblyvosti perekladu semantichnykh odyntys: dys. kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.01 “Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii»/ Krylova-Hrek Yuliia Mykhailivna; Instytut psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv. 179 s.
7. Levada tsentr [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu do resursu: <https://www.levada.ru/2017/08/21/vliyanie-televizora/>.
8. Losev A.F. (2014). Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo [The problem of symbol and realistic art]. Moscow, Russia: Russkij Mir.
9. Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk / uklad.: L. M. Herasina, V. L. Pohribna, I. O. Polishchuk ta in. ; za red. M. P. Trebina. Kh. : Pravo, 2015.
10. Giles, Lionel The Art of War by Sun Tzu — Special Edition. Special Edition Books. 2007.
11. Katsenelsov V. I Just Spent 7 Days Watching Only Russian News And Reading Pravda - Here's What I Learned [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.businessinsider.com/russias-showdown-with-west-will-worsen-2014-11>
12. Semantrum (profesiyni analiz media-kontentu) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://promo.semantrum.net/uk/2017/04/21/v-ukrayini-na-pochatok-2017-roku-narahovano-21-6-mln-koristuvachiv-internetu/>
13. The Finnish Institute of International Affairs. Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu do resursa: http://www.fiia.fi/en/publication/588/fog_of_falsehood/#.VzG2QMOUHnk.twitter
14. The International Institute for Strategic Studies. Military Balance 2015 «The annual assessment of global military capabilities and defence economics» [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu do resursa: <https://www.iiss.org/en/publications/military%20balance/issues/the-military-balance-2015-5ea6>

The Author

Yulia Mykhailivna KRYLOVA-GREK
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department
of Foreign Languages,
State University of Telecommunications,
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2377-3781>
E-mail: doca123@ukr.net

Abstracts

ЮЛІЯ КРИЛОВА-ГРЕК. **Складові філософсько-психологічного виміру поняття «війна» в розрізі діяльності ЗМІ.** У статті розглядаються філософські та психологічні аспекти сучасного обсягу поняття «війна». Автором досліджуються основні причини, які стали підґрунтям для зміни семантичного поля даного поняття. Автор наголошує, що поняття сучасної війни давно вийшло за межі стандартних визначень словникових статей і включає в себе не тільки збройний напад, але й опосередковані способи ведення військових дій, які націлені на вплив на свідомість аудиторії та навіювання певних шаблонів та стереотипів мислення. В статті наголошується, що сьогодні основна боротьба точиться не за території, а за ідеологічні цінності грядуча. Засоби масової комунікації виступають основним інструментом досягнення контролю над світосприйняттям. У статті виділено етапи опосередкованих військових дій, що пов'язані з роботою ЗМІ.

Ключові слова: поняття «війна», філософсько-психологічний вимір поняття «війна», ЗМІ (засоби масової інформації), семантичне поле поняття «війна», світосприйняття.

ЮЛІЯ КРИЛОВА-ГРЕК. **Elementy filozoficznego i psychologicznego wymiaru pojęcia „wojna” w kontekście działalności środków masowego przekazu.** W artykule podjęto analizę filozoficznych i psychologicznych aspektów współczesnej definicji pojęcia „wojna”. Autorka bada główne przyczyny, które doprowadziły do przekształcenia semantycznego pola tego pojęcia. Autorka podkreśla, że

pojęcie współczesnej wojny już dawno wykracza poza standardowe definicje słownikowe i obejmuje nie tylko agresję zbrojną, ale także pośrednie formy działań wojennych, których celem jest oddziaływanie na świadomość odbiorców oraz kształtowanie określonych wzorców i stereotypów myślenia. W artykule podkreślono, że dziś główna walka toczy się nie o terytoria, lecz o wartości ideologiczne odbiorcy. Środki masowego przekazu stają się kluczowym narzędziem sprawowania kontroli nad percepcją świata. W artykule wyróżniono etapy pośrednich działań wojennych, które są ściśle związane z funkcjonowaniem mediów.

Słowa kluczowe: pojęcie "wojna", filozoficzno-psychologiczny wymiar pojęcia "wojna", środki masowego przekazu, semantyczne pole pojęcia "wojna", percepcja świata.

* *Матеріал вперше представлено на І-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї "ПТСР: дорослі, діти та родини в ситуації війни" (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)*

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.05>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Наталя МЕЛЬНИК

Ризик втрати людського потенціалу як наслідок психологічного фактору війни*

NATALIA MELNYK. The risk of losing human potential, as a result of the psychological factor of war. *Today, during the war on the territory of our country, society experiences difficult times, which influences the psychics and psychology of people negatively.*

The war and its results led to a diagnosis of posttraumatic stress disorder of the warriors who are back from the ATO zone.

Those children who are witnesses of the warfare on the east need special attention.

With an aim of saving human potential, one of the basic ways of the state's work must be the support of families and children, their patriotic and mental breeding.

Keywords: *war, psychological factor of war, human potential, risk of losing human potential, war in Ukraine.*

1. Вступ

Понад сімдесят років тому завершилося повне визволення України від фашистських загарбників. Мільйони загиблих, зниклих безвісти, полонених, і тих, хто залишилися інвалідами. Мільйони дітей, які стали сиротами. Чотири Українські фронти визволяли нашу землю від окупантів. У їх складі були й представники народів, які сьогодні входять до складу Російської Федерації. Ніхто з тих, хто воював за визволення України, навіть уявити не міг такий хід історії. Так сталося, що їх нащадки через 70 років прийшли на землю братського народу, анексували Автономну Республіку Крим, принесли біль та страждання людям на Донбасі. А наш народ має пройти черговий етап визволення країни.

Офіційно, війна на сході України – військовий конфлікт, розпочатий російськими загонами вторгнення у квітні 2014 року на території українського Донбасу після захоплення Росією Криму, серії проросійських виступів в Україні і проголошення «державного суверенітету» Донецької народної республіки. Конфлікт має характер міжнародного і став продовженням російської збройної агресії проти України. За географічним масштабом є локальним і охоплює частини Донецької і Луганської областей України.

Четвертий рік на Донбасі триває активна фаза бойових дій, яку поки називають антитерористичною операцією, хоча у «терористів» існує повноцінна військова організація, танки і артилерія.

За ці роки українська армія пройшла великий шлях від розгубленості і неозброєності початку весни 2014 року до такого, що спроможне воювати у 2017. Суспільство навчилося жити в умовах війни, а держава приділяти увагу проблемам збройних сил.

На сьогодні існують різні підходи щодо визначення ситуації на сході України, різняться думки щодо її виникнення, розвитку, пошуку винних, але більшість громадян нашої держави вважають і називають все це війною. Війною, яка вносить жорстокі і жорсткі корективи в життя як суспільства в цілому, так і окремої людини конкретно. І вже зараз цілком зрозуміло, що наслідки є і будуть найсерйознішими, а долати їх, боротися з ними повинні вже зараз всі, кому не байдужа наша держава, наші діти і наше майбутнє.

2. Виклад основного матеріалу

Загальнодоступна онлайн - енциклопедія (Вікіпедія) тлумачить, що війна - складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до вжитку засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, в якій панує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя. Зазвичай характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю. Головний інструмент у війні — армія.

Вся історія людства свідчить про те, що війна - це невід'ємна вроджена складова людського існування. Все життя людини побудована на протилежностях. Це - життя і смерть, добро і зло, свобода і рабство та інші. Деякі з них нерозривні. Можливо, до цієї категорії належить і протиріччя між війною і миром.

Сама історія людства постає як безперервна низка воєн племен, народів, націй, імперій, кланів, партій один з одним. Одні прагнули підпорядкувати своєму пануванню чужі країни і народи, інші жадали військової слави, треті вважали, що краще вмирати стоячи, ніж жити, залишаючись на колінах.

Спростуючи питання можна було б сказати, що тварини тому не мають історії, що вони не вели один з одним війни. Як стверджував Г. В. Ф. Гегель, тварина не знає війни, вона знає лише боротьбу, викликану потребами в їжі, самиці, території для полювання. Задовольнивши свою потребу, вона задовольняється отриманим і не змінює порядок речей в природі.

Але людина влаштована по іншому. Для того, щоб вийти з тваринного стану, вона повинна вийти за межі природи, зі світу потреб і прагнути до благ, які природа не може надати, і які знаходяться поза межами суто біологічних устремлінь. Людина не тільки прагне задовольнити чисто біологічні потреби, але й жадає визнання себе з боку іншого і, більше того, підпорядкування цього іншого.

Таким чином, війна має своєю метою не тільки фізичне виживання, але і нав'язування власних цінностей іншій. В такому випадку боротьба з іншою людиною як би "гомінізується", тобто набуває людський вимір. Ставлення до іншої людини - це відношення не тільки любові/нелюбові, але і конкуренції.

Людина воювала в далекій давнині, вона продовжує воювати в наші дні і, мабуть, буде воювати також в майбутньому. Більшу частину історії людства майже всі спроби створення великих держав та імперій були пов'язані з експансією, завоюванням, втручанням, окупацією чужих територій.

Більш того, людині в усі епохи була властива схильність героїзувати, романтизувати і оспівувати війну. У цьому зв'язку не може не звернути на себе увагу такий феномен як підтримка і навіть ентузіазм широких мас людей, які нерідко спостерігалися в країнах, залучених у війну перед її початком. Така ситуація мала місце, наприклад, майже у всіх провідних європейських країнах напередодні розв'язання Першої світової війни. Крім того, війна займала важливе, якщо не центральне, місце в міфах всіх колишніх епох і цивілізацій. Існував досить тісний зв'язок між релігією і війною. У давнину, як на Сході, так і на Заході, між собою постійно воювали як боги, так і люди.

Війна, стверджував Геракліт, "батько всього і всього цар; одним вона визначила бути богами, іншим - людьми; одних вона зробила рабами, інших - вільними".

Підсумовуючи історичний досвід та думки філософів, можемо говорити про те, що у конфліктах взагалі і війнах зокрема неправомірно вбачати якесь відхилення від норми. Вони являють собою цілком природні прояви людської природи, і тому зберігаються як крайні засоби вирішення проблем, що виникають між людьми, поки існують самі люди і людські спільноти.

Звичайно, це не виправдовує війни, як такої, її реальності та жаху.

Повертаючись до України сьогодні, бачимо страшну картину. За даними Міністерства оборони України з питань АТО, за три роки в країні загинуло більше 2 600 військовослужбовців. В той час, як Моніторингова місія ООН наводить дані майже 10 000 чоловік, з яких близько 2000 осіб – це мирні жителі. Кількість тимчасово переміщених осіб за три роки проведення антитерористичної операції становить більше 1 720 000 осіб, з яких дітей майже 200 000. Згідно списку СБУ, на початок квітня 2017 року в полоні бойовиків знаходиться 126 осіб. І це лише озвучені керівництвом цифри, реальність яких може бути збільшена в рази.

Збройне протистояння зумовлює невпинне погіршення економічних показників розвитку Донецької та Луганської областей,

а також країни в цілому, негативно впливає на залучення інвестицій та безпосередньо на фінансове життя кожної родини в Україні.

Ціна війни дуже висока і виражається вона не тільки кількісними показниками. На сьогодні слід найбільшу увагу приділяти життю людини в умовах війни, її новій психології, яка формується зараз під впливом нескінченної негативної інформації. Сучасне покоління – це люди, які фактично виростили на розповідях про війну. Нам починали їх розповідати ще в молодших класах через короткі художні оповідання, далі – на уроках історії, через розповіді очевидців і т.д., але у всіх випадках це було минуле, яке можна почитати, послухати, емоційно пережити і сподіватися, що таке ніколи не повториться. Але війна сьогодні – це жорстока реальність, яка впливає на психологію сучасної людини, змінює її свідомість.

Нинішня війна на сході – це черговий виклик українцям відбудувати незалежну державу, без якої багатий та щедрий український народ ризикує канути в історії. Для українців, які захищають від російської агресії свою батьківщину, це безумовно вітчизняна війна, яка, однак, має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Останню визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції. Іншими словами, російсько-українська війна 2014–2017 рр. – це війна різних світів, війна між різними людськими цивілізаціями.

Про суттєву ментальну різницю між українцями та росіянами, про глибоке культурно-історичне коріння українсько-російського ментального розколу багато писали не тільки українські, але й російські філософи, письменники, історики. «Україна – не Росія», – сказав один з останніх президентів України. Але в той же час потрібно розуміти, що свою історію Україна та Росія так чи інакше прожила разом, в результаті чого сформувались певні стереотипи та поняття. Говорячи про наявні труднощі у відносинах двох країн, мер Москви Сергій Собянін сказав, що "ця піна пройде, а зв'язок між українським і російським народом розірвати буде неможливо". Росія якраз схильна підкреслювати єдність походження, спільність історичної долі двох народів. Але треба визнати, що історія спочатку малоросів, а потім українців - це історія боротьби за незалежність. Історична пам'ять - це не міф і не щось надумане. Це основа нашої самосвідомості. Та існує різне ставлення українського та російського народу до спільної історії, що розпалює міжнаціональну ворожнечу.

І тут виникає питання: чи вистоїть Україна і її народ психологічно? Чи вистачить сили у нації загалом і кожної особистості конкретно для протистояння, для збереження людської доброти, згуртованості, щедрості, мудрості, притаманної нам віками? Чи зуміємо свідомо виокремити і зберегти людські цінності на рівні кожної людини, дитини, родини, а значить і нації? Українці повинні спершу стати українцями як такими, стати самобутньою нацією, а ставши українцями, вони тим самим матимуть право зайняти гідне місце в історії світу.

Політичне протистояння, яке відбувається в Україні, і трагічна загибель великої кількості людей породили гострі стресові ситуації, небезпечні для життя. Це стресові ситуації, що виходять за рамки звичного людського досвіду, у тому числі війни. Для цієї групи розладів характерно, що в життєво-небезпечній ситуації перебуває велика група людей, об'єднана спільним горем.

Результати численних досліджень свідчать, що психологічний стан, який розвивається внаслідок впливу травматичної події, не належить до жодної з відомих у клінічній практиці класифікацій.

Комплекс симптомів, що спостерігалися у тих, хто пережив травматичний стрес, одержав назву «посттравматичний стресовий розлад» — ПТСР.

Поширеність цих розладів прямо залежить від частоти стресових ситуацій. У 50–80% осіб, які перенесли тяжкий стрес, розвиваються клінічно оформлені розлади і порушення адаптації. У мирний час випадки ПТСР відзначають у 0,5% випадків у жінок і в 1,2% — у чоловіків. Найбільш вразлива група — це діти, підлітки та люди літнього віку.

Посттравматичний стрес сьогодні є однією з найгостріших питань соціальної сфери.

Більшість військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій, переживає стресові реакції, що можуть призвести до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Посттравматичний синдром — це бомба уповільненої дії, що може проявитися через півроку, а то й через десять. ПТСР може вдарити по нації, адже нині в зоні АТО воюють чоловіки, яким від 18 до 60 років (тобто працездатна, репродуктивна частина населення країни). Його ще називають «в'єтнамським», «афганським» синдромом. Це важкий психічний стан, який виникає в результаті психотравмуючих ситуацій. У військовослужбовців він виникає внаслідок реакції на події загрозливого або катастрофічного характеру, тобто на пряму

загрозу смерті. До прикладу, солдати потрапляють в зону бойових дій і тривалий час перебувають тут під обстрілом. У цей період у бійців триває стан підвищеного нервового напруження, коли їм не до їжі, не до сну. При цьому вони ведуть бойові дії або ж просто сидять і чекають, коли закінчиться обстріл. На їхніх очах гинуть або стікають кров'ю товариші. Все це викликає шоківий стан. Його наслідки зазвичай проявляються в нервових тіках, тремтінні, конвульсіях, заїканні, але трапляються більш важкі випадки. Через шоківий стан солдати можуть здійснювати незрозумілі, інколи навіть божевільні вчинки.

Наслідки ПТСР призводять до зміни особистості, соціальної та професійної дезінтеграції, алкогольної та наркотичної залежності, суїцидів. А відсутність спеціальних медикопсихологічних заходів для відновлення психологічної реабілітації — до хронічного перебігу психічних розладів.

Війна не закінчується там, на фронті, серед крові і перекинутого світу — кажуть, що з війни не повертаються, бо вона стає частиною тебе. У житті кожного з нас, хто став її учасником в тій чи іншій якості — солдатом, добровольцем чи волонтером — відбувся суттєвий злам свідомості, з яким усім нам доведеться навчитися жити.

Поряд з тим, зараз, коли у світі дорослих напруга збільшується з кожним днем, росте нове покоління дітей.

Якими вони будуть? Як досягатимуть свого в житті й вирішуватимуть конфлікти? І чи можна на це вплинути зараз?

Війна не додає спокою: постійні обстріли, руйнування та жертви, безробіття через зупинку підприємств, політичні баталії в країні та всередині родини. Коли ти в цьому живеш кожного дня, вже рік за роком, в якійсь момент здається, що майбутнього не існує. Ти сьогодні є, а завтра немає. Хтось, втративши віру навіть в завтрашній день, втрачає своїх дітей, як основу цього майбутнього.

Значної уваги вимагає велика категорія дітей та їх специфічних проблем, яка сформувалась через російську агресію, — це діти внутрішньо переміщених осіб (діти ВПО). Сім'я переселенців зіштовхується з подвійною травмою. По-перше, необхідністю зменшити вплив стресу пов'язаного з проживанням у місці бойових дій та покинутого обжитого місця. По-друге, стресу, пов'язаного з необхідністю адаптації в нових умовах. Ці психологічні травми у гіпертрофованому вигляді відображаються і на їхніх дітях. Не зважаючи на те, що малеча переживає стреси переїзду так само

як і дорослі, а подекуди й гостріше, тим не менше, саме вони зіштовхуються з низкою інших специфічних проблем. Зокрема, зниження до них належної уваги дорослих членів сім'ї. Батьки, які вирішують проблеми, пов'язані із матеріальним забезпеченням сім'ї, зменшують час на спілкування у сім'ї. На дитину може покладатись частина сімейних обов'язків, які не були їй властиві до війни. Тобто, криза відбувається не лише зі зміною зовнішнього світу, але й через кризу в сімейних ролях, прискорене дорослішання дитини. Відповідно стрес у дитини лише поглиблюється.

Через те, що війна відбувається на території нашої держави, внаслідок безперервного потоку негативної й агресивної інформації (загиблі, військові дії, насилля) у засобах масової інформації, напруженого психічного стану дорослих, в результаті безпосереднього спілкування з дітьми ВПО, – актуалізується проблема впливу війни на становлення (соціалізацію) всіх дітей України. Якщо раніше визначення «діти війни» у нашій державі чітко асоціювалось з поколінням, яке народилось напередодні та під час Другої Світової війни, то сьогодні – це зовсім інша вікова категорія. Сьогодні діти війни – це уже не старше (тобто сформоване) покоління, а покоління, яке лише проходить етап соціалізації, етап формування внутрішнього «я» і майбутнього зовнішнього, колективного «ми». Суспільство і держава, якщо вони зацікавлені у самозбереженні, мають перейматись не лише добробутом найуразливіших категорій населення, але й безпекою, вихованням, можливістю повноцінного доступу дітей до прав, свобод та спроможності наймолодших громадян України у майбутньому їх відстоювати.

Становлення повноцінного громадянина, здатного захищати свої права, можливо, поки що виглядає не найнагальнішим питанням. Особливо в умовах, коли у війні уже загинули тисячі українських громадян, у тому числі й діти. Але стратегічно, – саме від вирішення напрямку соціальної адаптації значною мірою залежатимуть майбутні прийнятні моделі соціальної поведінки, а відповідно – майбутнє нашої держави.

Прихована проблема будь-якої війни у тому, що в її час формується нове покоління, виховане на цінностях, які актуальні для військового часу. Війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України,

які пройшли становлення під час війни. Як зазначають експерти, стрес у дітей формується через нерозуміння подій, що відбуваються. Тому, особлива увага має бути привернена роботі із психікою дітей та раціоналізації процесів їх соціалізації.

Дитині, яка стала свідком бойових дій або була вивезена без роз'яснень далеко від рідної домівки, вкрай важливо працювати з емоціями та переживаннями. Саме тому, одним із нагальних питань, що виникає сьогодні – це необхідність надання психологічної допомоги дитині.

Найкращий спосіб впоратися з тривогою – говорити про те, що дитину турбує, обговорювати побачене. Часом стається так, що батьки губляться, уникають розмов про війну, чи їм самим важко опанувати страхи й пояснити щось дитині. Психологи радять – краще не уникати питань, відповідати на них чесно, чітко, але у зрозумілій дитині формі.

Важливою частиною у роботі з даною цільовою категорією мають бути психологи. Завдання соціального педагога чи шкільного психолога – вчасно виявити проблему і надати дитині професійну допомогу, аби змінити її ставлення до ситуації, поліпшити психоемоційний стан.

Ще однією нагальною проблемою в суспільстві є також питання негативного впливу воєнних дій на родину. І майже всі чоловіки та дружини звинувачують в цьому війну як першопричину чи каталізатор. У жінок образа через те, що вони змушені були самотійно довгий проміжок часу виховувати дітей та вести господарство, а чоловіків ображає нерозуміння їх дружинами та небажання зрозуміти. Сюди додаються зради, пиятика, побої, суїциди, що знову ж таки є наслідком пережитого стресу обох сторін.

Є чудовий вислів: "якщо увесь світ буде проти тебе, то я встану за тобою і подаватиму патрони". Ставлять собі такий статус жінки в соціальних мережах. Тільки в житті часто виходить навпаки.

Воїнам, які тривалий час виконували бойові завдання в зоні проведення антитерористичної операції, необхідна адаптація, а інколи й заново пристосовуватися до мирного життя. Для когось цей період проходить швидко й безболісно, для інших – складно і навіть драматично. Відома приказка, що час лікує, у випадку з війною може не спрацювати.

Необхідно своєчасно звертатися до кваліфікованих лікарів-психологів. На жаль, у нашій державі суспільство не звикло звертатися

до таких лікарів, хоча в Україні є чимало спеціалізованих центрів, які безкоштовно надають психологічну допомогу.

Безперечно війна на Донбасі змінила психологію всіх українців. Ці події завдали не тільки сильну психологічну травму, а й у багатьох людей викликають почуття ненависті та агресії. Але поряд з тим, не варто забувати про те, що війна пробудила в українцях й інші якості – згуртованість та бажання допомагати. Люди почали проявляти милосердя, співчуття, допомагати військовим та переселенцям.

Більше того, ця страшна ситуація, яка відбувається у нашій країні, дала можливість чоловікам пробудити їхні кращі чоловічі якості і стати на захист країни. Це страшно і непоправно, що війна ще триває, але люди почали розуміти, що вони можуть бути захищені, що є кому їх захищати.

3. Висновки

Сьогодні Україну об'єднує не територія й не історія, а спільна для всіх регіонів травма. Цією травмою є втрата віри в те, що українська влада здатна забезпечити право людей на гідне життя у власній державі. Але поряд з тим зараз відбувається процес своєрідного психологічного від'єднання України від Росії. І це мають розуміти обидві сторони конфлікту, має розуміти світ і кожен громадянин нашої держави.

На даний час війна – це усесторонній виклик для країни: війна впливає на фінансово-економічне становище. Ветерани АТО – нова верства населення, яка потребує постійної пильної уваги. Найбільшої уваги вимагають молодь та, звичайно, діти, свідомість яких, на жаль, формується сьогодні під впливом постійної напруги та негативу.

Психологічні травми накопичуються і мають тенденцію до повторення. Травма передається від батьків до дітей – якщо травмовані батьки, то велика ймовірність, що будуть травмовані й діти. Якщо говорити про народ, то травма передається тут через покоління.

Тому на сьогодні одним з пріоритетних напрямків роботи соціальної сфери держави має бути патріотичне та духовне виховання підростаючого покоління. Але не примусове і показове, а таке, що дає можливість виокремити себе як особистість, як повноправного члена родини, колективу, суспільства. Потрібно «витягувати» людину зі стану постійної напруги, негативного інформаційного потоку, повертати до того, що вона частина сильної і щирої нації. Необхідно доносити, що така ситуація буде не завжди, що прийде

час і Україна буде змушена надолужувати все знов. Але без головної складової, людського потенціалу, це буде неможливо.

Так, перебування в зоні воєнних дій – дуже велике навантаження на психіку. Процес реабілітації тривалий – 6 – 9 років, але якщо люди вийдуть із цього стану, то стануть зовсім іншими, вони вже не зможуть витримувати того приниження і несправедливості, як раніше. І в цьому є наш шанс. Ми не можемо допустити, щоб люди зневірювалися, спивалися і помирали покинуті всіма. Всі разом маємо робити все можливе, аби спрацював сценарій відродження і оновлення нашого народу, сценарій кардинальної зміни української історії.

References:

1. Російсько-українська війна (з 2014) – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(%D0%B7_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(%D0%B7_2014))
2. Посттравматичний стресовий розлад – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D0%B0%D0%B4
3. ШРАМИ НА ЇХ ДУШАХ: ПТСР та ветерани України – Режим доступу: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-09/Executive%20Summary%20for%20Scars%20on%20Their%20Souls%20UKR.pdf>
4. Чи всі ми матимемо ПТСР? – Режим доступу: <https://moz.gov.ua/uk/chi-vsi-mi-matimemo-ptsr>
5. «Діти з сивим волоссям». ПТСР під час війни та окупації – що це таке і як його подолати? – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovya-viyna-okupatsiya-mariupol-ptsr/32354297.html>

Transliteration of References:

1. Rosiisko-ukrainska viina (z 2014) – Rezhym dostupu: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(%D0%B7_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(%D0%B7_2014))
2. Posttravmatychnyi stresovyi rozlad – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D0%B0%D0%B4

- D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D0%B0%D0%B4
3. ShRAMY NA YikH DUShAKh: PTSR ta veterany Ukrainy – Rezhym dostupu: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-09/Executive%20Summary%20for%20Scars%20on%20Their%20Souls%20UKR.pdf>
 4. Chy vsi my matymemo PTSR? – Rezhym dostupu: <https://moz.gov.ua/uk/chi-vsi-mi-matimemo-ptsr>
 5. «Dity z syvym volossiam». PTSR pid chas viiny ta okupatsii – shcho tse take i yak yoho podolaty? – Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-okupatsiya-mariupol-ptsr/32354297.html>

The Author

Natalia Ivanivna MELNYK
*Head of the Department of Health, Labor and
Social Protection of the Population,
Executive Committee
of the Omelnytskyi Village Council,
Poltava Region,
Kremenchuk District,
Omelnyk Village, Ukraine
E-mail: VOZPSZNOmelnikOTG@gmail.com*

Abstracts

НАТАЛЯ МЕЛЬНИК. Ризик втрати людського потенціалу як наслідок психологічного фактору війни. Сьогодні в умовах воєнних дій на території держави, суспільство переживає важкі часи, які мають значний негативний вплив на психіку та психологію людей.

Війна та її наслідки призвели до того, що більшість бійців, які повернулися із зони АТО, отримують діагноз посттравматичного стресового розладу.

Особливої уваги нині потребують діти, які, на жаль, є свідками воєнних дій на сході.

З метою збереження людського потенціалу, одним з основних напрямків роботи держави в соціальній сфері має стати підтримка сімей, дітей та молоді, їх патріотичне та духовне виховання.

Ключові слова: війна, психологічний фактор війни, людський потенціал, ризик втрати людського потенціалу, війна в Україні.

NATALIIA MELNYK. **Ryzyko utraty potencjału ludzkiego jako skutek psychologicznego czynnika wojny.** *W warunkach toczących się działań wojennych na terytorium państwa społeczeństwo przeżywa trudne chwile, które wywierają silny negatywny wpływ na psychikę i psychologię ludzi.*

Wojna i jej konsekwencje doprowadziły do tego, że u znacznej części żołnierzy powracających ze strefy ATO diagnozuje się zespół stresu pourazowego.

Szczegółnej troski wymagają obecnie dzieci, które – niestety – stają się świadkami działań wojennych we wschodnich regionach kraju.

W celu zachowania potencjału ludzkiego, jednym z kluczowych kierunków działalności państwa w sferze socjalnej powinno być wsparcie rodziny, dzieci i młodzieży oraz ich wychowanie, obejmujące wartości patriotyczne i moralne.

Słowa kluczowe: wojna, psychologiczny czynnik wojny, potencjał ludzki, ryzyko utraty potencjału ludzkiego, wojna w Ukrainie.

* *Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСП: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)*

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.06>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Вікторія ПРОНІНА

Особливості механізму смислоутворення при переживанні травматичного досвіду в працях сучасних науковців*

VICTORIA PRONINA. **Peculiarities of the mechanism of meaning formation when experiencing traumatic experience in the works of modern scientists.** *This article review the problem of the mechanism of meaning-making of a person and studying the identity of a person after experiencing a psychotraumatic effect. To the theoretical review the works of modern Ukrainian and foreign scientists were selected. The temporal and motivational aspects of the mechanism of meaning-making, the role of narrative in the construction of meaning, approaches to the definition of an extreme and traumatic situation are revealed.*

Keywords: *meaning-making, meanings, psychotrauma, identity, temporality, motivation, narrative.*

1. Постановка проблеми

Вельми актуальним для нашої країни постає проблема трансформації ідентичності особистості внаслідок ненормативних життєвих криз (складних життєвих подій). В наслідок збройного

Received 08.20.2024

Peer-reviewed 09.05.2024

Revised version received 09.15.2024

Accepted 09.28.2024

конфлікту на сході країни та вимушеного переміщення велика кількість населення зазнала переживання травматичного досвіду. Постає необхідність вивчення ідентичності та особливості механізму смислоутворення особистості, яка зустрілась з життєвими подіями, що мали психотравмуючий вплив [4, с. 138].

Мета дослідження полягає в вивченні особливостей механізму смислоутворення та перероблення смислу при переживанні психотравмуючих подій.

2. Виклад основного матеріалу

На думку Н. Д. Володарської такі поняття як життєві смисли увійшли в психологію в руслі досліджень особистісних характеристик в кризових ситуаціях, в рамках яких наразі значне місце займає впровадження методів реабілітації учасників АТО. Окрім цього предметом досліджень даної області за Н. Д. Володарською стають особливості гармонізації життєвих перспектив, цілей та стратегій їх досягнення. Дослідниця ґрунтується на поглядах О. М. Леонтьєва та ототожнює категорію цілісності особистості з феноменологічною категорією смислу, розглядає життєві смисли в трьох значеннях, що задаються трьома опозиціями: *смысл* – *значение*, *смысл* – *эмоция* та *смысл* як осмисленість – безглуздість (відсутність смислу). Автор описує походження кожного зі значень життєвих смислів. Перше значення за Н. Д. Володарською абстрагується від конкретної форми його існування в свідомості. *Смысл* є похідною від фундаментальної опозиції *знание* та *связи* як і *значение*, яке є одиницею об'єктивного *знание* про дійсність. Таким чином, *смысл* за Н. Д. Володарською – це одиниця суб'єктивного *знание* про дійсність. Друге значення розглядається автором у протиставленні *смыслу* та *эмоции*. *Эмоция* тут – це безпосередній прояв ставлення людини до подій та ситуацій, а *смысл* розглядається як опосередкований значеннями, пізнанням себе та власного життя. Дослідниця у цьому значенні нарікає *смысл* *эмоцией* зі *смыслом*, тією *эмоцией*, що є просвітленою думкою. Третє значення за Н. Д. Володарською має зовсім інше походження. В його основі лежить смислоутворюючий мотив. Виключно у випадку розгортання діяльності суб'єкту та напрямку подій в руслі смислоутворюючих мотивів, ситуація може бути усвідомлюваною, яка має в собі *смысл*, інакше вона стає безглуздою. Дослідниця підкреслює, що особистість не завжди здатна надати *смысл* кризовій ситуації [10, с. 28].

Комплексний підхід до роботи з пораненими був спонтанно розроблений під керівництвом психолога Л. О. Гребінь, який полягає у побудові системи співпраці різноманітних спеціалістів, друзів, родичів задля надання допомоги постраждалим у наступних чотирьох вимірах: тілесності, психічному, соціальному, онтологічному. Вимір тілесності, де забезпечують підтримання фізичного функціонування та зцілення, підтримують лікарі, реабілітологи, інші медичні працівники, кухарі та волонтери. Вимір психічного супроводжується психологами, психотерапевтами, психіатрами. Вимір соціальний вибудовується стосунками з рідними, друзями, побратимами, волонтерами, соціальними працівниками, журналістами, громадами. Вимір онтологічний або буттєвий допомагають здійснювати митці, філософи, побратими, психотерапевти, волонтери. Дослідниця вказує, що постраждалі, які знають, заради чого потерпають, врешті мають високу мотивацію до видужання, дисципліновано дотримуються рекомендацій лікаря, психолога, мають кращу динаміку зцілення. Таким чином, соціальний та онтологічний виміри можуть бути стабілізуючими, коли порушена тілесна цілісність людини, а психіка знаходиться у стресовому стані, на шляху до фізичного одужання. Автор акцентує увагу на біо-психо-соціо-онтологічній моделі допомоги пораненим (БПСО-модель) та констатує її формування на зміну визнаної у світі біо-психо-соціальної моделі. За думкою Л. О. Гребінь додатковий вимір смислів має виключне значення та досі не враховувався у лікуванні хворих [5, с. 75].

За Т. С. Гурлевою сутнісні смисли задають людині вектор розвитку особистості, її життєвого шляху, дозволяють знайти себе справжню [2, с. 70]. Ґрунтуючись на думці С. Л. Рубінштейна, який розглядав смисл життя як ціннісно-емоційне утворення особистості, Т. С. Гурлева наявність «смиислового ядра» вважає індикатором особистості, яке здатне самовдосконалюватися та само розвиватися, шукати нові грані свого існування. Проте, за думкою дослідниці, подеколи людині доводиться долати протиріччя між смислами різних рівнів (біологічного, соціального, духовного). Т. С. Гурлева підкреслює, що саме сутнісний високий смисл впливає на переосмислення цінностей та ідеалів, урізноманітнює та вдосконалює всю систему смислів, а створення умов для формування життєвих смислів допомагає особистості поєднувати усі сфери життєдіяльності, задовольняючи потребу у подоланні дисгармоній у самій собі та навколишньому

світі [2, с. 71]. Автор наголошує, що у кризових умовах маючи на меті збереження цілісності і подальшого розвитку особистості як суб'єкта індивідуального та суспільного життя вкрай важливим є відкриття людиною сутнісних, буттєвих смислів та орієнтирів через встановлення діалогічних взаємостосунків, що є в свою чергу психологічною умовою подальшого гармонійного розвитку особистості [2, с. 72].

Кризи двох типів розрізняє Я. М. Омельченко. Перший тип криз залишає можливість повернення до звичного устрою життя, залишаючись пов'язаною із значним потрясінням. Другий тип криз стимулює значні зміни у житті людини: особистісні ціннісні, смислові тощо та перекреслює усі життєві очікування та замисли людини [5, с. 16].

Основними структурними складовими особистості Д. О. Леонтьєв вважає смислові структури, а саме виокремлює наступні: особистісний смисл, смислову установку, смислову диспозицію тощо [3, с. 160].

Смислову концепцію психологічної травми та переживання втрати з точки зору культурно-історичної смислової роботи особистості по виробленню та засвоєнню досвіду буття в «со-бутті» з Іншим розробив М. Ш. Магомед-Емінов, ґрунтуючись на психології смислу Д. О. Леонтьєва, дослідженнях динамічно-смислових систем та мотиваційно-смислової регуляції (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, И. А. Васильєв, Ф. Є. Василюк, В. А. Іванніков, Т. В. Корнилова, О. К. Тихомиров) [8, с. 7].

Виходячи з загальнопсихологічного розуміння поняття екстремальності М. Ш. Магомед-Емінов розглядав її на основі трансформації особистості, в тому числі трансформації її смислової системи, в рамках переходів повсякденного та не повсякденного способів існування людини у світі, смисла буття (життя, L-смисли) та смисла небуття (смерті, D-смисли). Дослідник стверджує, що вироблення та присвоєння життєвого досвіду особистості, в тому числі екстремального, опосередковано смисловою роботою особистості [8, с. 8].

Дослідник описав сутність та особливості діяльнісно-смислового підходу, в якому мотиваційна сфера особистості диференціюється на мотиваційні утворення (структури, процеси та фактори) та мотиваційну роботу, в якій вони конструюються, смислова система особистості – на смислові утворення (структури, системи, форми) та

смыслову роботу, в якій вони конструюються. В той же час, мотиваційна та смислова робота мають горизонтальний та вертикальний вимір. В процесі смислової роботи особистості, за думкою М. Ш. Магомед-Емінова, різноманітні смислові структури життєвих світів темпорально зв'язуються, що врешті утворює гетерогенні темпоральні смислові структури транзитної ідентичності. Дослідник підкреслює, що темпорально-смислова структура життєвого досвіду має нелінійну чотирьохвимірну будову, в якому смисл визначається темпорально та інтерперсонально. Крім того, науковець окремо один від одного розглядає план значень та план смислів. Автор підкреслює, що в процесі культурно-історичної роботи особистості (під час засвоєння досвіду буття) життєвий смисл особистості виражається в семіотичних структурах, текстах, нараціях, дискурсах, в тому числі, наративній ідентичності, автобіографічній роботі особистості, що є протилежним до підходу конструкторів та постмодерністів, які розривають діяльність та смисл. Життєвий досвід особистості, наголошує М. Ш. Магомед-Емінов, не відтворюється як фіксована, застигла картинка чи фотографія, а конструюється в темпоральній смисловій роботі особистості. [8, с. 12].

Мотиваційна робота, процес діяльності і, відповідно, смислова робота розглядаються М. Ш. Магомед-Еміновим в горизонтальній і вертикальній роботі в чотирьох взаємопереходящих аспектах (роботі ініціації, роботі селекції, роботі реалізації, роботі постреалізації), обрамлених двома темпоральними горизонтами (пре-роботи і пост-роботи), що утворюють розгорнутий трансформаційний цикл «появи - продовження - завершення - зникнення - повернення». Даний цикл відповідає процесу трансформації, в тому числі, рекурсивної роботі особистості по відтворенню та виробництва культурно-історичного досвіду в ході здійснення різноманітних відносин людини зі світом в різноманітних діяльностях суб'єкта [8, с. 24].

Екстремальна ситуація розглядається М. Ш. Магомед-Еміновим як ситуація, в якій особистість відкривається в повній позитивній конкретності - перехрещення буття-небуття, життя і смерті, тобто повноти вираження людини в бутті в смисловому плані до способу буття [8, с. 25].

За результатами емпіричного дослідження М. Ш. Магомед-Емінов показав, що відсутність повної структури транзитної ситуації створює темпоральний розрив життєвого досвіду, смислові кризи, аномальні трансформації особистості та обґрунтував концепцію

гетерогенної смислової роботи на противагу асимілятивної концепції життєвого, біографічного досвіду (Д. Боулбі, Дж. Вілсон, П. Жане, Е. Ліндеман, К. Паркес, Ч. Фіглі, З. Фрейд, М. Хоровітц, Р. Янов-Бульман) [8, с. 26].

Дослідники М. Стегер, Г. Оуенс у співпраці з К. Парк стверджують, що незнаходження смислу з травмуючої ситуації погіршує вплив психологічної допомоги постраждалим і, навпаки, успішне його знаходження, наприклад, особистісний зріст після перенесення стресу, сприяє психологічній корекції. Досліджуючи цю проблему на прикладі ветеранів війни у В'єтнамі автори виявили зв'язок між військовим стресом та порушенням переконань та цілей, що може впливати на побудову смислів. Дослідження вчених ґрунтувалося на роботах К. Девіс, С. Нолен-Хоїксеми та Дж. Ларсона, які досліджували позитивні та негативні наслідки стресу, пов'язаного з порушенням механізму смислоутворювання. Згідно із смислоутворювальною моделлю К. Паркс, особистість володіє системою глобального смислу, яка охоплює основні уявлення про світ, цілі, які людина хоче переслідувати у житті, її суб'єктивні почуття про мету та смисл життя. Дослідники зазначають, що коли людина зіштовхується із стресовою ситуацією, вона її оцінює за параметрами, наприклад, рівня загрози, потенціалу швидкого реагування, особистого значення, та, згідно смислоутворювальної моделі, людина починає відчувати стрес при неспівпаданні результатів оцінювання ситуації та власної системи глобальних смислів. Наприклад, якщо людина має враження, що добрі речі трапляються з добрими людьми та планує довгу кар'єру, то така людина буде переживати стан стресу при оцінюванні ситуації бойових дій, де добрі люди гинуть першими, чим перекреслюються їх подальші життєві перспективи [13, с. 105]. При подібних неспівпаданнях, за думкою авторів, може людина також може опинитися в стані дистресу. Однак, стани стресу та дистресу, в свою чергу, ініціюють у особистості процес смислоутворювання, під час якого з'являється можливість знайти рішення виникшим проблемам та відреагувати негативні емоції [13, с. 106].

Внутрішній світ травмованої людини перебудовується в процесі переживання, під час тривання якого відбувається зміна смислових орієнтирів життєдіяльності особистості, відновлення зв'язків між різними компонентами особистості. Механізм переживання травмуючого досвіду розглядається через обумовлюючі його стани [10, с. 150].

Постає питання щодо «когнітивної складності»: після перенесеної травми картина світу спрощується чи, навпаки, ускладнюється? Дослідниця О. О. Петрова припускає, що відносно деяких характеристик розуміння світу стає більш простішим – вибудовується більш чітка ієрархія цінностей, більш усвідомлюється найважливіше у житті. З іншого боку, на думку О. О. Петрової, оцінки та судження людини стають менш однозначними, однак усвідомлення крихкості буття не призводить до думки про безглуздість світу та марності людського життя. Дослідниця стверджує, що людина знаходить новий смисл, який В. Франкл називав смислом відношення. Таким чином, за О. О. Петровою, людина залишає за собою право контролю за власним життям та право вільного вибору [9, с. 99].

За результатами ґрунтового теоретичного аналізу А. В. Полетаєвою, А. В. Серим та Н. Р. Хакимовим виокремлено два підходи до подолання наслідків переживання травмуючої ситуації. Перший напрямок пов'язаний з формами подолання, що лежать поза свідомого контролю особистості, та оперує поняттям «психологічного захисту». Другий напрямок концентрує увагу на свідомому контролі функціонування психічних процесів та розглядає механізм впорання зі стресом та поняття «копінгу» як спосіб психологічного захисту, стійкі індивідуальні відмінності та ті думки або дії, які спрямовані на подолання вимог травматичної ситуації [10, с. 150].

Емпіричне дослідження Р. М. Шаміонова у співпраці з А. В. Федусенко показало, що ключовими для варіацій смисложиттєвих або цільових установок є спогади про трагічні події, смерть близьких та, навпаки, приємні спогади, наприклад, подарунки [11, с. 148]. Дослідники роблять висновок, що різна кількість позитивних чи негативних згаданих подій дитинства по-різному обумовлюють смисложиттєві орієнтації особистості. Негативно забарвлені події підривають сприйняття життя як наповненого смислом процесу, задоволеність самореалізацією, самооцінку здатності контролювати своє життя. Автори наголошують, що дитячі спогади в тій чи іншій мірі накладають відбиток на показники смисложиттєвих орієнтацій соціально-психологічних установок особистості, будь то орієнтація на результат або на осмисленість життя [11, с. 151].

Отже, травматичний досвід розглядається як результат зустрічі людини з тими життєвими умовами, які спричиняють перебудову емоційно забарвленої смислової сфери особистості.

Особистість у переживання травмуючого досвіду виявляє нездатність до встановлення часових зв'язків та усвідомлення різних

часових модусів. В цьому контексті А. В. Серий виокремлює поняття «актуального смислового стану» як особливий стан особистості, який базується на часових аспектах спрямованості вектору смислу та представляє форму переживання сукупності актуалізованих та генералізованих смислів у часовій перспективі. Під час знаходження у кризовій ситуації та її переживанні в смисловій системі особистості утворюється протиріччя, яке впливає на смисли теперішнього в контексті відношення до майбутнього та минулого досвіду особистості. Актуальний смисловий стан в цьому разі досягається в результаті синхронізації різних часових локусів минулого, теперішнього та майбутнього. Згідно з думкою А. В. Серого кожен з часових локусів в окремих проміжках часу може бути усвідомленим достатньо, бути включеним в актуальний смисловий стан, «відкритим» або усвідомленим недостатньо, «закритим» [12, с. 125].

Залишаються дискусійними питання як та під яким впливом протікає зміна актуального смислового стану, «відкриття» та «закриття» часових локусів смислу і чи завжди «закриття» часових локусів смислу негативно впливає на психічний стан людини. Відповідаючи на це останнє питання у своєму дослідженні М. С. Яніцький, М. С. Іванов та О. А. Утюганов дістають висновку, що при смисловому реагуванні на екстремальну ситуацію «закривання» тимчасових локусів сенсу може виступати необхідною адаптаційною відповіддю на сильний стрес і розглядається дослідниками як кращий варіант реагування в короткостроковій перспективі. Потрібно враховувати умовність «закривання» і «відкривання» тимчасових локусів сенсу, яка може виражатися в кількісній зміні показників свідомості, але не враховувати змістовну зміну смислових утворень [12, с. 129].

Актуальні смислові стани за своєю природою стійки, тому їх зміну у коротко часовий період можна спостерігати лише під час дії екстремальних, стресових травмуючих ситуацій. При цьому система особистісних смислів виконує адаптаційну функцію, формуючи нові смислові утворення, що врешті дозволяє легше переживати травмуючий досвід [12, с. 126].

Особливості механізму смислоутворення розглядаються дослідниками в контексті поняття «ідентичності» особистості, адже ідентичність як психологічне ядро особистості включає в себе наступні компоненти за Т. М. Яблонською, з яких кожен є задіяним в роботі механізму смислоутворення: когнітивний (ідентифікації,

уявлення, смисли), емоційний (переживання само тотожності, автентичності, емоційного зв'язку, емоційної ідентифікації, ставлення і самоставлення), конативний (взірці поведінки та ролі, способи поведінки, акт здійснення вибору, вчинкові дії суб'єкта) та наскрізний ціннісний. Кризи ідентичності особистості виникають не тільки внаслідок вікового розвитку, а й через травмуючі життєві події [4, с. 141].

Визначення ціннісно-сислового аспекту ідентичності здійснювалося в дослідженні Н. Л. Іванової та Т. В. Рум'янцевої, які розглядають ідентичність як «центральний смислотвірний елемент особистості, що має когнітивно-афективну природу й впливає на ціннісно-сислову сферу, мислення і поведінку людини». Дослідниці вважають кризою ідентичності «відображення у свідомості індивіда невідповідності між тією ідентифікаційною системою особистості, яка склалася раніше, і новими вимогами зовнішньої або внутрішньої реальності» [10, с. 55].

Згідно розробкам К. О. Абульханової-Славської ідентичність здійснює синтез уявлень про зміни в «Я» з часом, тобто таким чином розвиваються почуття наступності та неперервності досвіду. На основі осмисленого теперішнього та минулого здійснюється прогнозування майбутнього особистістю [4, с. 143].

Як відчуття втратиислової визначеності старих форм соціальної ідентифікації, які були в реальності змінені, Н. М. Лебедева розглядає кризу ідентичності. В ситуації кризи процес формування нової ідентифікаційної системи спрямовується мотивацією на знаходження смислу та реалізацію потреби в самоповазі [4, с. 146].

За думкою В. І. Шебанової життєва ситуація «теперішнього» пов'язує в ідентичності людини минулі події з майбутніми, при чому «теперішнє» надає цим подіям смисл і сприяє збереженню, підтримці або формуванню нової ідентичності, але не обов'язково адаптивної [4, с. 143].

Розглядаючи процеси трансформації ідентичності в ситуації негативного тілесного досвіду, В. І. Шебанова вважає, що криза ідентичності розглядається як критичний ступінь неузгодженості (до повної відсутностіислового зв'язку) між часовими модусами (образами «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє»), що може призвести до конкретних психічних розладів на тлі надмірної тривоги і депресії, особистісних порушень, низької самоактуалізації, соціально-психологічної дезадаптації, вибору неконструктивних форм поведінки [4, с. 146].

Важливим є практичний аспект дослідження особливостей смислоутворення при переживанні травмуючого досвіду, пов'язаний із розробкою засобів психологічної допомоги особам, які знаходяться у стані перебудови смислової сфери особистості внаслідок певних соціальних чинників та складних життєвих подій [4, с. 138].

3. Висновки

Механізм смислоутворення розглядається сучасними українськими та закордонними науковцями як невід'ємна частина особистості, яка є запорукою формування нового досвіду, пристосування до умов життя та перетворення власної ідентичності з плином часу. Переживання травмуючого досвіду актуалізує необхідність свідомого вибору іншої ідентичності, переоцінку та побудову нових цінностей і смислів. Однак, з впливом психотравмуючих ситуацій переробка та побудування смислів активізується в найбільш повній мірі, збільшується навантаження на всю психічну діяльність людини у зв'язку з чим стає очевидною необхідність реалізації заходів психологічного супроводу особистості.

References:

1. Володарська Н. Д. Гендерні стереотипи змін життєвих перспектив та стратегій особистості в кризових ситуаціях / Н. Д. Володарська. // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. – 2017. – №6. – С. 28–32.
2. Гурлева Т. С. Гармонійний розвиток особистості в кризових умовах: психологічні засади / Т. С. Гурлева. // Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (10-11 marca 2017) Університет Данубіус, м. Сладковічево, Словацька Республіка. – 2017. – С. 70–72.
3. Зливков В. Л. Криза автентичності сучасного фахівця: особливості перебігу та шляхи подолання / В. Л. Зливков, С. О. Лукомська. // Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць. – Светловодськ. – 2015. – №3 (38). Т.3. – С. 158–166.
4. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. – 540 с.
5. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методичний посібник / Г. З. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла, Г. П. Лазос. – Київ: Логос, 2015. – 232 с.

6. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / [З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос та ін.]. – Київ: Логос, 2015. – 207 с.
7. Иванова Н. Л. Социальная идентичность: теория и практика / Н. Л. Иванова, Т. В. Румянцева. – М. : СГУ, 2009. – 453 с.
8. Магомед-Еминов М. Ш. Деятельностно-смысловой подход к психологической трансформации личности : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. псих. наук : спец. 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Магомед-Еминов М. Ш. – Москва, 2009. – 53 с.
9. Петрова Е. А. Детские психотравмы: проблема отсроченного влияния на личность взрослого человека / Е. А. Петрова. // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – 2014. – №79. – С. 96–99.
10. Полетаева А. В. Смысловые характеристики психологических механизмов переживания травматического события работниками угледобывающего предприятия / А. В. Полетаева, А. В. Серый, Н. Р. Хакимова. // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2011. – №4. – С. 149–155.
11. Шамионов Р. М. Детские впечатления как предикторы смысло-жизненных и социально-психологических установок / Р. М. Шамионов, А. В. Федусенко. // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития.. – 2017. – №2. – С. 148–153.
12. Яницкий М. С. Изменения осмысленности прошлого, настоящего и будущего как механизм переживания экстремальных ситуаций / М. С. Яницкий, М. С. Иванов, А. А. Утюганов // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2012. – №. 2. – С. 124–130.
13. Steger M. F. Violations of war: Testing the meaning-making model among Vietnam veterans / M. F. Steger, G. P. Owens, C. L. Park. – 2015. – T.71. – №1. – С. 105–116.

Transliteration of References:

1. Volodars'ka, N. D. (2017). Genderni stereotypy zmin zhyttjevyh perspektyv ta strategij osobystosti v kryzovyh sytuacijah. [Gender stereotypes of changing life perspectives and personality strategies in crisis situations]. Visnyk Kyi'vs'kogo Nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psychologija. — Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology, 6, 28-32 [in Ukrainian].
2. Gurlieva, T. S. (2017). Garmonijnyj rozvytok osobystosti v kryzovyh umovah: psihologichni zasady. [Harmonious personality development in crisis conditions: psychological principles]. Zbornik prispevkov z medzynarodna vedecko-prakticka konferencia (10-11 marca 2017) Universytet Danubius, m.

- Sladkovichevo, Slovac'ka Respublika. — Contribution of the International Scientific and Practical Conference (10-11 March 2017) Danubius University, Sladkovoevo, Slovak Republic, 70-72 [in Ukrainian].
3. Zlyvkov, V. L., & Lukoms'ka, S. O. (Eds.) (2015). Kryza avtentychnosti suchasnogo fahivcja: osoblyvosti perebigu ta shljahy podolannja. [Crisis of the authenticity of a modern specialist: the peculiarities of the course and ways of overcoming]. Teoretychni i prykladni problemy psykologii'. Zbirnyk naukovykh prac'. — Theoretical and applied problems of psychology. Collection of scientific works, 3 (38). T.3, 158-156 [in Ukrainian].
 4. Maksymenka, S. D., Zlyvkova, V. L., & Kuzikovoi', S. B. (Eds.). (2017). Osobystist' jak sub'jekt podolannja kryzovykh sytuacij : psykologichna teorija i praktyka: monografija [Personality as a subject of overcoming crisis situations: psychological theory and practice: monograph]. Sumy [in Ukrainian].
 5. Kisarchuk, Z. G., Omel'chenko, Ja. M., Bila, I.M., & Lazos, G. P. (Eds.). (2015). Psykologichna dopomoga ditjam u kryzovykh sytuacijah: metody i tehnyky : metodychnyj posibnyk. [Psychological help for children in crisis situations: methods and techniques: methodical manual]. Kiev [in Ukrainian].
 6. Kisarchuk, Z. G., Omel'chenko, Ja. M., Lazos, G. P., Lytvynenko, L. I., & Careno, L. G. (Eds.). (2015). Psykologichna dopomoga postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podij: metodychnyj posibnyk. [Psychological Aid to Victims of Crisis Traumatic Events: Methodical Manual]. Kiev [in Ukrainian].
 7. Ivanova, N. L., & Rumjanceva, T. V. (Eds.). (2009). Social'naja identichnost': teorija i praktika. [Social Identity: Theory and Practice]. Moscow [in Russian].
 8. Magomed-Eminov, M. Sh. (2009). Dejatel'nostno-smyslovoj podhod k psihologicheskoi transformacii lichnosti. [The activity-semantic approach to the psychological transformation of personality]. Extended abstract of Doctor's thesis. Moscow [in Russian].
 9. Petrova, E. A. (2014). Detskie psihotravmy: problema otsrochennogo vlijanija na lichnost' vzroslogo cheloveka. [Children's Psychotrauma: The Problem of Deferred Impact on the Personality of an Adult Person]. Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta im. Jaroslava Mudrogo. — Bulletin of the Novgorod State University named after. Yaroslava Mudrogo, 79, 96-99 [in Russian].
 10. Poletaeva, A. V., Seryj, A. V., & Hakimova, N. R.. (Eds.). (2011). Smyslovye harakteristiki psihologicheskikh mehanizmov perezhivanija travmaticheskogo sobytija rabotnikami ugledobyvajushhego predprijatija [Semantic characteristics of psychological mechanisms of experiencing a traumatic event by employees of a coal mining enterprise]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. — Bulletin of the Kemerovo State University, 4, 149-155 [in Russian].
 11. Shamionov, R. M., & Fedusenko, A. V. (Eds.). (2017). Detskie vpechatlenija kak prediktory smyslozhiznennykh i social'no-psihologicheskikh ustanovok. [Children's impressions as predictors of psychological and socio-psychological attitudes].

- Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija Akmeologija obrazovanija. Psihologija razvitija. — Proceedings of the Saratov University. New episode. Series Akmeologiya education. Developmental psychology, 2, 148-153 [in Russian].
12. Janickij, M. S., Ivanov, M. S., & Utjuganov, A. A. (Eds). (2012). Izmenenija osmyslennosti proshlogo, nastojashhego i budushhego kak mehanizm perezhivaniya jekstremal'nyh situacij. [Changes in the meaningfulness of the past, present and future as a mechanism for experiencing extreme situations] Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke. — Social and Humanitarian Sciences in the Far East, 2, 124-130 [in Russian].

The Author

Viktorija Oleksandrivna PRONINA
*Postgraduate student, Department of Psychology,
Vasyl Stus Donetsk National University,
Vinnytsia, Ukraine
E-mail: pronina.viktoriiia@gmail.com*

Abstracts

ВІКТОРІЯ ПРОНІНА. Особливості механізму смислоутворення при переживанні травматичного досвіду в працях сучасних науковців. У даній статті розглядається проблема механізму смислоутворення особистості та вивчення ідентичності людини після переживання психотравмуючого впливу. До теоретичного огляду були відібрані праці сучасних українських та зарубіжних науковців. Розкриті темпоральні та мотиваційні аспекти механізму смислоутворення, роль наративу у побудуванні смислу, підходи до визначення екстремальної та травмуючої ситуації.

Ключові слова: смислоутворення, смисли, психотравма ідентичність, темпоральність, мотивація, наратив.

VIKTORIA PRONINA. Specyfika mechanizmu kształtowania znaczeń w kontekście doświadczania traumy w pracach współczesnych badaczy. W artykule podjęto próbę analizy mechanizmu tworzenia znaczeń przez jednostkę oraz badania tożsamości człowieka po doświadczeniu wpływu psychotraumatycznego. Do przeglądu teoretycznego wybrano prace współczesnych naukowców ukraińskich i zagranicznych. Przedstawiono aspekty temporalne i motywacyjne

mechanizmu tworzenia sensu, rolę narracji w konstruowaniu znaczenia oraz podejścia do definiowania sytuacji ekstremalnych i traumatycznych.

Słowa kluczowe: *tworzenie znaczenia, sensy, trauma, tożsamość, temporalność, motywacja, narracja.*

* *Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ПТСР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)*

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.07>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Віктор КИРИЧЕНКО,
Ольга САВИЧЕНКО,
Ян САРДАКОВСЬКИЙ

Історична пам'ять українців: до
проблеми психологічного вивчення
українсько-польського протистояння
та примирення*

VIKTOR KYRYCHENKO, OLGA SAVYCHENKO, JAN SARDAKOVSKY. **Historical memory of Ukrainians: to the problem of psychological study of the Ukrainian-Polish confrontation and reconciliation.** *The problem of Ukrainian-Polish relations and psychological mechanisms of attribution of personality traits by Ukrainian for representatives of ethnic groups living on the territory of Ukraine is raised in the articles. The analysis of previous researches on the problem of representation of Poles within the historical memory of Ukraine since the independence is done. The main reasons of the formation of a negative attitude to the Poles and Poland, what became the cause of ethnic hostility between the two peoples for a long time are determined.*

ARTICLE
INFO

Received 08.20.2024

Peer-reviewed 09.05.2024

Revised version received 09.15.2024

Accepted 09.28.2024

The results of the empirical study of the attribution of ethno-national pride of the Poles and Ukrainians within the framework of the common history are presented, the tendencies of socio-psychological traits attribution among Ukrainians and Poles living in Ukraine are determined.

It has been established that Ukrainians attribute higher motivation and deeper religious beliefs to the Poles. The Poles find themselves more hard-working, stable, motivated, principled, sincere, patriotic, sociable, restrained, heroic and religious. They perceive Ukrainians as freedom-loving, hard-working and those who care about the interests of others. Thus, representatives of both nationalities attribute to themselves and other positive qualities. However, both Ukrainians and Poles, consider themselves "better" in comparison with each other, what can be regarded as a cause of psychological barriers to overcoming historical contradictions and finding ways of reconciliation.

Keywords: *historical memory, historical traumas, ethno-national relations, implicit theories, interethnic perception.*

1. Постановка проблеми

Проблема міжетнічної взаємодії є найбільш гострою на сьогоднішньому етапі розвитку України, особливо в умовах геополітичної переорієнтації у межах якої не відомо хто є і залишається для українського суспільства другом а хто – ворогом. Сьогодні особливо актуальною є проблема українсько-польської взаємодії, що пов'язано з близькою географічною близькістю Польщі та підтримки нею суспільно-політичного реформування в Україні. Психологічні аспекти вирішення цього питання лежать у площині вивчення особливостей збереження історичної національної пам'яті. У зв'язку з цим цікавим є дослідження суб'єктивних психологічних аспектів історичної пам'яті українців та поляків. Починаючи з 1991 року в Україні починається етнонаціональне відродження, яке позначається на світоглядному відображенні у свідомості українців власного етнонаціонального образу та тих національностей, які проживають на її території. До цього часу більшість пересічних українців геополітично диференціювало соціальне середовище на «радянську» та «нерадянську частину». В українському суспільстві у часи незалежності починає відроджуватися етнонаціональний рух, який ініціював появу «етнічного обличчя» українського суспільства.

Польська національна меншина є однією з найпотужніших на території України, особливо у тих регіонах, на яких історично мешкали поляки (північно-західний регіон України). Спільна зацікавленість українців і поляків проблемами поліпшення взаємовідносин між двома країнами актуалізується після 2014 року, коли Україна остаточно визначилася з напрямом свого геополітичного спрямування. Результати інтеграції України до Європейського співтовариства частково є заслугою Польщі у сфері зовнішньої політики у ЄС. Наші західні сусіди є найбільш зацікавленими у повноцінному входженні України до європейського союзу, зокрема на це вказує М. Кордон у статті «Польща – локомотив України в Європі » (2012) [10]. Проблема етнонаціонального сприйняття починає актуалізуватися з початку 2000 років. Саме у цей період відбувається реальне «перетинання емоційної пуповини» з колишнім СРСР і у свідомості пересічних громадян України постає питання етнонаціональної орієнтації. Поява образу «українця», у результаті самоідентифікації, призвела до появи образу і інших етнонаціональних груп, які проживають на території України. До таких висновків приходять фахівці українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, посиляючись на результати дослідження проведеного у 2002 році. На початку 2000-х. років починає проявлятися етнонаціональна диференціація, а отже і запит серед наукового співтовариства досліджувати етнонаціональну проблематику в українському суспільстві.

2. Аналіз попередніх досліджень проблеми

Проблемами дослідження історичної пам'яті у контексті українсько-польських відносин та протидії міжнаціональної ворожнечі займалися І. Гирич, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, В. Расевич [1, 4, 7, 13]. Дослідження, проведені в історичній площині, свідчать про те, що відносини між Україною та Польщею в останні роки були обтяжені взаємними «образами», які були сформовані з метою дезорганізації взаємин двох народів, розвитку взаємно негативного ставлення один до одного. Таким чином на рівні масової свідомості та імпліцитних уявлень українців: поляки наділені переважно негативними рисами і в колективній картині світу виконують роль умовного «ворога» (цитуючи радянські підручники) [9]. У 2003 році у рамках дисертаційного дослідження В. Горбунової було проведено дослідження структури етно-національного образу

тих національностей, які проживають на території України. До соціально-психологічної структури образу поляків, за дослідженнями 2003 року, відносяться риси, які пов'язані з просоціальними характеристиками, які пов'язані з здатністю до спільної діяльності, налагодження добросусідських стосунків, принциповістю. Проте, українці за результатами її дослідження В. Горбунової, О. Музики та В. Загурської, схильні приписувати полякам агресивні риси, здатність до деспотії та ворожості (у цьому плані образ поляків дуже схожий на образ німців) [2].

У своїх роботах П. Горностай стверджує, що якщо індивідуальні травми людини не опрацьовуються належним чином, вони стають джерелом психологічних проблем в майбутньому [3]. Їх вплив може бути різноманітним: від щодо локальних синдромів (яскравим прикладом може служити ПТСР) до формування дисгармонійного життєвого сценарію особистості та суспільства в цілому. У психології великих груп можна простежити схожі закономірності, коли колективні травми, яких зазнав соціум, що не впоравшись з ними в повній мірі, стають проблемами на соціально-психологічному рівні. Незавершені травми мають важливе властивість не залишатися на етапі одного покоління, а делегуватися наступним (Л. Найдьонова) [11]. Це явище описано як трансгенераційна передача колективних трав: чим менше можливостей у суспільства пропрацювати колективну травму, тим більша ймовірність закріплення її наслідків в майбутньому. Описуючи типи реагування спільноти на травмуючий досвід, П. Горностай використовує 2 параметра: активність-пасивність і миролюбність-агресивність, поєднання яких дало йому можливість створити типологію способів пропрацювання колективної травми: (агресивний; пасивно-агресивний; депресивний і нормальний).

Історична пам'ять відображається у суб'єктивних уявленнях представників різних народів про спільну взаємодію. Вивчення особливостей збереження історичної пам'яті українсько-польських стосунків відбувалося переважно в політологічному дискурсі. Психологічні дослідження практично відсутні. Образ поляків в історичній політиці України відображає геополітичне спрямування нашої держави у різні роки існування: від орієнтації на Росію та колишні республіки СРСР до інтеграції у Європейське співтовариство. Таким чином, поляки і Польща постійно знаходилися по різні боки суспільного протистояння, що підтримувалося на рівні офіційної інтерпретації та оцінки історичних фактів, подій та історичних

персоналій. Особливо це стосується підручників з історії України, які особливо наочно це демонструють негативізацію спільного історичного контексту України та Польщі. Проведені В. Середою у 2000 році дослідження показали, що дидактичні матеріали з історії України та Світу побудовані на основі етноцентричного і державницького підходу, протиставлення українців сусіднім народам, а образ поляків і Польщі в них позначений здебільшого негативними рисами. Польська тематика присутня у них фактично так само, як і в колишніх радянських підручниках, з характерною для них проросійською (імперською) орієнтацією. У підручниках для середньої школи трапляються формулювання з явно негативною конотацією на зразок «захоплення українських земель шляхетською Польщею», «національний гніт і покатоличення православного населення». В. Середою був проведений статистичний аналіз переліку виразів, в яких вживаються слова «Польща / Україна», «поляк / українець», «польський/український» у текстах шкільних підручників з історії, виданих у 1990-х роках: позитивних виразів налічується 66, негативних – 117 (для порівняння – в підручниках радянської України ці цифри становили відповідно 7 і 53) [14]. У 2008 році у Львівському національному університеті імені Івана Франка була опублікована колективна монографія під редакцією Леоніда Зашкільняка «Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні» [6]. У ній відзначено, що деякі з поширених стереотипів українців щодо поляків сягають XII-XIII ст. У висновках підкреслено продовження функціонування багатьох історичних стереотипів щодо Польщі і поляків, котрі виникли в попередні історичні періоди і не відображають нинішнього стану польського суспільства та його культурних здобутків; вони перешкоджають сприйняттю Польщі і поляків як дружнього європейського народу.

3. Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз особливостей вивчення історичної пам'яті в психологічній та інших науках дає підстави для визначення історичної пам'яті як образу минулого, суб'єктивно сконструйований у сучасному. Суспільна історія (суспільний досвід) є вихідною у процесі побудови матриці між групових та внутрішньо групових зв'язків. Це у дечому нагадує шахову дошку, на якій кожна з фігур має специфічне розташування, функціональну роль та, що головне, займає одну з біполярних позицій «білих» чи «чорних», яка є визначальною у великому

протистоянні. Наявність спільної «ігрової» площини (наприклад, геополітичної) зумовлює необхідність формування суспільного (групового, видового, етнічного) об'єднання «одних проти інших». На рівні міжнаціонального сприйняття, описуючи іншу людину або групу осіб, пересічні громадяни схильні до використання тих семантичних конструктів, які використовуються для опису власної персони (групи). На рівні індивідуальної свідомості у кожної людини є персони, яких ми ідентифікуємо за певними особистісними рисами та порівнюємо інших на основі співставлення з «еталоном» справедливості, чесності, хитрощів, лінощів тощо. На рівні свідомості цими еталонами є етнонаціональні групи, які диференціюються більшістю на основі притаманності-відсутності ряду диспозиційних рис. Площина міжнаціональних стосунків розгортається у межах полюсів «ми-вони», до яких відносяться етнонаціональні групи, котрим притаманні позитивні особистісні риси та ті, що кардинально відрізняються від нас та є носіями анти-рис.

Починаючи з 2014 року українське суспільство починає шукати ту історію, яка об'єднає наше суспільство з європейською спільнотою і найближчими для нас виявилися ті країни, які мають реальне фактичне підґрунтя для цього. Україні сьогодні необхідний позитивний досвід соціально-еволюційної доцільності переходу від пост-комуністичної моделі суспільних відносин до європейської. Польща свого часу (наприкінці 80-х початку 90-х) пройшла доволі тернистий шлях суспільно-економічних трансформацій, які забезпечили їй повноправне членство у ЄС. Україна сьогодні намагається «історично поріднитися» зі своїми найближчими європейськими сусідами (що свого часу зробила Польща, шукаючи спільні культурно-історичні точки дотику з Німеччиною) (О.М. Захороненко) [5]. Досить не простим завданням для українського суспільства є зміна світоглядного ставлення до країн-членів європейського союзу. За роки радянського розвитку у більшості з нас сформувалося різко негативне ставлення до «німців», «поляків», «литовців». Пропаганда використовувала методи, які консолідували радянське суспільство проти спільного ворога. Як зазначає Л.А. Найдьонова, травми минулого можна використовувати з метою маніпуляції громадською думкою у майбутньому [12]. Наприклад, історичний контекст радянського минулого призвів до майже ворожого налаштування українців проти Німеччини – «фашистів», «окупантів», «нацистів» тощо. Це вплинуло на систему міжособистісних стосунків пересічних українців та німців

– однозначно ворожої та упередженої, що не давало нам можливості ефективно співпрацювати у економічній, соціальній та освітній сферах. Починаючи з початку ХХІ ст. ми поступово намагаємося знайти спільні інтереси з Польщею. Поступово, починаючи з початку 90-х. років ми вибудовуємо стратегію співпраці у різних соціально-економічних сферах [8]. Українці та поляки починають процеси спільного історичного об'єднання: пошуку спільних історичних пам'яток, особливо тих, у яких ми «виступали на одному боці» [15].

Для вивчення імпліцитних теорій історичної пам'яті українців ми використали метод особистісних конструктів Дж. Келлі, який дав нам можливість визначити основні особистісні конструкти, які використовуються українцями та поляками у процесі міжетнічної перцепції та можуть бути причиною утворення міжнаціональної ворожнечі. На першому етапі досліджуваним пропонувалося вибрати з переліку або вказати самостійно 5 українців та 5 поляків, які найбільше вплинули на історію країни. Примітно, що і українці, і поляки, доволі часто обирають для аналізу осіб, які пов'язані із військово-політичними подіями у спільній історії народів (Б. Хмельницький, Святослав Хоробрий, С. Бандера, Л. Лук'яненко, І. Мазепа, Ю. Пивсуцький, Я. Домбровский, В. Ярузельський). На другому етапі досліджуваним пропонувалося заповнити репертуарну решітку, яка і була використана для аналізу та узагальнення результатів.

Дослідження проводилося на території Житомирської області, де проживає найбільша польська діаспора в Україні (4,9% від загальної кількості жителів за даними Головного управління статистики Житомирської області станом на 1 травня 2017 року).

У ході дослідження ми намагалися визначити основні риси, яким використовують українці та поляки, які проживають на території України для опису власної національності та інших. Імпліцитні уявлення пересічних громадян базуються на уявленнях, які ми отримуємо у процесі сприйняття тих осіб, які є ключовими для спільної історії українців та поляків.

Для узагальнення та систематизації отриманих даних ми піддали результати дослідження факторизації методом головних компонент та за допомогою Varimax-ротації. Розглянемо для прикладу дані факторного аналізу результатів дослідження дівчини-українки та юнака-поляка.

В результаті дослідження досліджуваної Д.У.1. (дівчина, українка) було виділено два біполярних фактори які охоплюють 64.5% дисперсії.

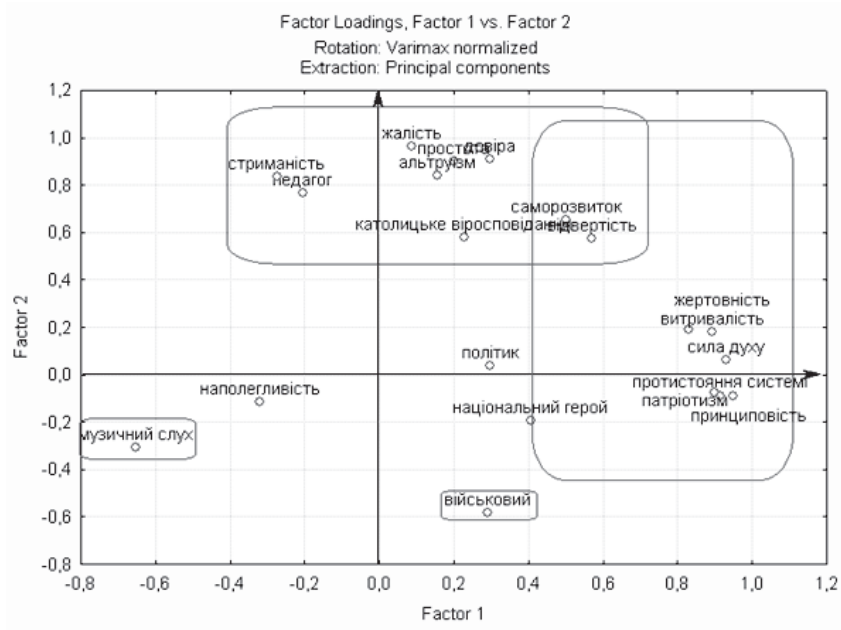

Рис.1. Результати факторного імпліцитних теорій історичної пам'яті досліджуваної Д.У.1.

(рис.1.). За першим фактором (38.4%) значимими виявилися категорії, які утворюють національно-патріотичні компоненти імпліцитних теорій історичної пам'яті юнаків (жертвність, витривалість, сила духу, протистояння системі, патріотизм, принциповість), які протиставляються характеристиці «музичний слух», яка є особистісно значимою для самої досліджуваної.

Цікаво, що за цим фактором протиставляються ті характеристики, які притаманні, на думку досліджуваної, українцям та полякам відповідно. Очевидно, українців дівчина сприймає як біль національно свідомих та протиставляє їх полякам за цією ознакою. Другий фактор (26.1%) описує морально-релігійні компоненти імпліцитних теорій історичної пам'яті юнаків, які приписує переважно полякам. Тут виявилися значимими жалість, довіра, католицьке віросповідання, простота, альтруїзм, саморозвиток, відвертість. Протиставляється цим ознакам характеристика «військовий», яку приписує досліджувана українцям. Цікаво, що за обома факторами значимими виявилися характеристики саморозвиток і відвертість, які притаманні переважно

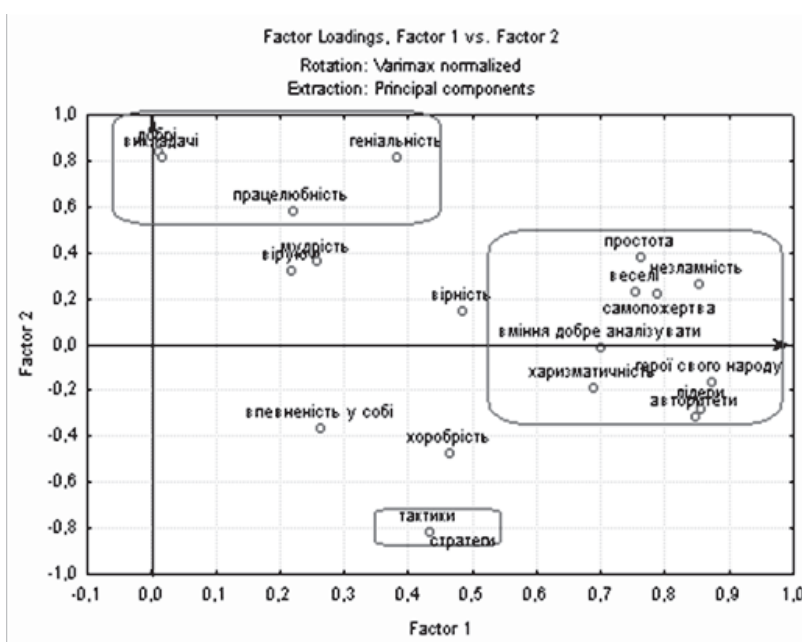

Рис.2. Результати факторного імпліцитних теорій історичної пам'яті досліджуваного Х.П.2.

українцям і які зближують їх з поляками у свідомості досліджуваної.

Таким чином, досліджувана вважає українців наділеними національно-патріотичними якостями, тоді як полякам більше притаманні моральні та релігійні ознаки. Зближенню двох народів, на думку досліджуваної, сприяє здатність до саморозвитку українців та їх відвертість.

Типовими для поляків є результати досліджуваного Х.П.2. (хлопець, поляк), в ході факторизації яких було виділено два біполярних фактори, які охоплюють 58.7% дисперсії.

За першим фактором було об'єднано такі якості: простота та веселі як особистісні риси окремих представників народів, а також незламність, самопожертва, вміння добре аналізувати, харизматичність, лідери, авторитети, герої свого народу – група національно-патріотичних якостей (рис.2.).

Другий фактор вказував на приписування професійних якостей, зокрема, полякам – педагогічних (працелюбність, добрі, геніальність, викладачі), натомість українцям – військових (тактики, стратегі).

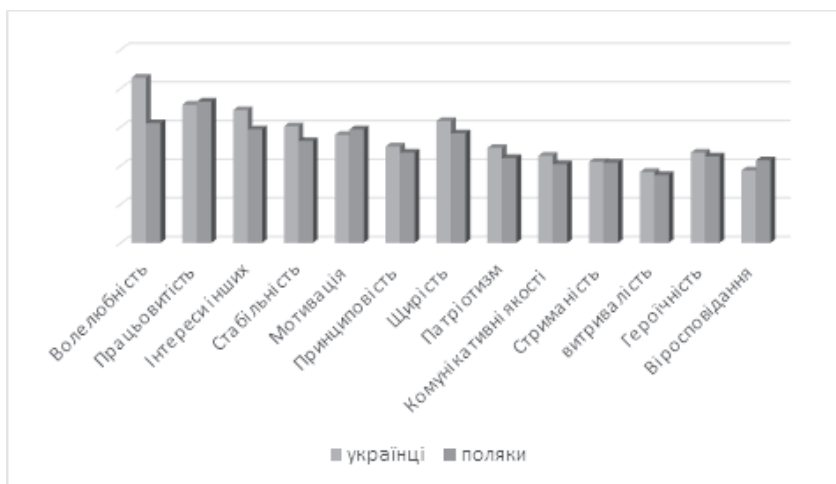

Рис.3. Особливості приписування характеристик українцями представникам України та Польщі

Поляки вважають себе більш працьовитими, стабільними, мотивованими, принциповими, щирими, патріотичними, комунікабельними, стриманими, героїчними та релігійними. Українців вони сприймають як волелюбних, витривалих та таких, що дбають про інтереси інших. Таким чином, представники обох

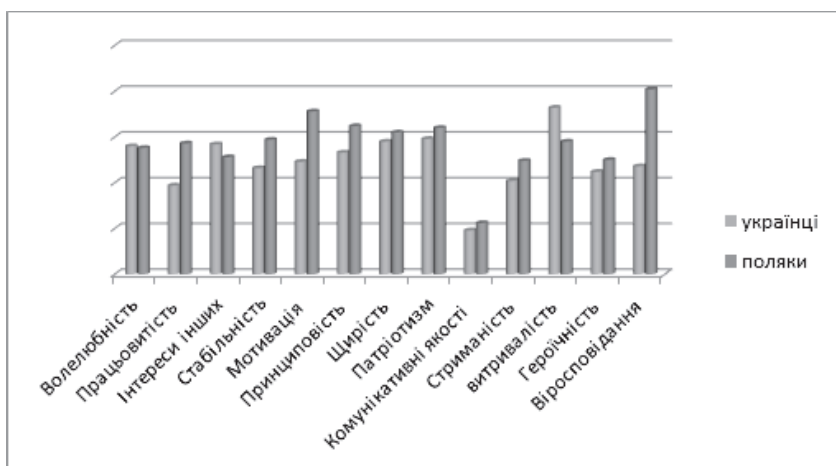

Рис.4. Особливості приписування характеристик поляками представникам України та Польщі

національностей приписують і собі, і іншим позитивні якості. Однак і українці, і поляки, вважають себе «кращими» в контексті вираження цих якостей (рис.4.).

Зважаючи на загострення у стосунках України і Польщі на ґрунті історичних подій, можна припустити, що саме приписування собі кращих якостей та применшення досягнень сусідського народу створює психологічні бар'єри у подоланні історичних протиріч та пошуку шляхів примирення.

4. Висновки

В результаті проведеного психосемантичного дослідження виявилось, що імпліцитні теорії історичної пам'яті українців-юнаків об'єднують національно-патріотичні, морально-релігійні характеристики в контексті досвіду та творчого вираження. Імпліцитні теорії історичної пам'яті поляків-юнаків об'єднують морально-етичні та інтелектуально-вольові характеристики в контексті розвитку духовності та релігійної приналежності. Особливості поєднання цих характеристик зумовлені специфічними характеристиками свідомості досліджуваних.

Представники обох національностей приписують і собі, і іншим позитивні якості. Однак і українці, і поляки, вважають себе «кращими» в контексті вираження цих якостей. Зважаючи на загострення у стосунках України і Польщі на ґрунті історичних подій, можна припустити, що саме приписування собі кращих якостей та применшення досягнень сусідського народу створює психологічні бар'єри у подоланні історичних протиріч та пошуку шляхів примирення.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів складної та багатопланової проблеми імпліцитних теорій історичної пам'яті. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у крос-культурному вивченні імпліцитних теорій історичної пам'яті українсько-польських стосунків.

References:

1. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / Ігор Гирич // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – Київ, 2000. – С. 47-49.
2. Горбунова В., Музика О., Загурська В. Психосемантичне дослідження етнічних стереотипів в умовах міжетнічної взаємодії // Polska i jej wschodni

- sasiedzi. – T.2 – Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu rzeszowskiego, 2002. – S. 172-180.
3. Горностай П. Коллективные травмы и национальный характер // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – № 1-2. – С. 145-157.
 4. Дашкевич Я. Українські історичні традиції: нація і держава / Ярослав Дашкевич // "Учи неложними устами сказати правду": історична есеїстика. – К.: Темпори. 2011. – С. 41-69.
 5. Знахоренко О.М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах : державно-політичний та військовий аспекти [Текст] / Знахоренко О. // Людина і політика : Український соціально-гуманітарний науковий журнал. – 2004. – №3. – С. 29-40.
 6. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.
 7. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 722 с.
 8. Киридон А. Українсько-польські відносини: "нова ера" співпраці / Алла Киридон // Україна - Європа - Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку : у 2 ч., Ч. 2. – С. 128-135.
 9. Кириченко В.В. Зміни стереотипів міжетнічного сприйняття українців північно-західного регіону в період з 2002 по 2015 рік / Віктор Кириченко // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 6. – Житомир-Київ-Краків: Вид. О.О. Євинок, 2017. – С. 137 -144
 10. Кордон М. В. Польща – локомотив України в Європі / М.В. Кордон // *Studia politologica ucraino-polona*. – Випуск 2. – Житомир-Київ-Краків, 2012. С. 170-172. – (режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/8507>)
 11. Найдьонова Л. А. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? [Текст] / Л. А. Найдьонова // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 48-55
 12. Найдьонова Л.А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією / Л.А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73-82.
 13. Расевич В. Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів в сучасній Україні / В. Расевич // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 62-66.

14. Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С.389–390
15. Удод О. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – № 9. – С. 427-435.

Transliteration of References:

1. Hyrych I. (2000). Chy superechyt natsionalnyi mif istorychnii pravdi? / Ihor Hyrych // *Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh*. Kyiv. S. 47-49.
2. Horbunova V., Muzyka O., Zahurska V. (2002). Psykhosemantychne doslidzhennia etnichnykh stereotypiv v umovakh mizhetnichnoi vzaiemodii // *Polska i jej wschodni sasiedzi*. – T. 2. Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu rzeszowskiego. S. 172-180.
3. Hornostai P. (2014). Kollektivnye travmy i natsyonalnyi kharakter // *Psykhologichne konsultuvannia i psykhoterapiia*. № 1-2. S. 145–157.
4. Dashkevych Ya. (2011). Ukrainski istorychni tradytsii: natsiia i derzhava / Yaroslav Dashkevych // "Uchy nelozhnymy ustamy skazaty pravdu": istorychna eseistyka. K.: Tempory. S. 41-69.
5. Znakhorenko O.M. (2004). Stratehichne partnerstvo v ukrainsko-polskykh vidnosynakh : derzhavno-politychnyi ta viiskovy aspekty [Tekst] / Znakhorenko O. // *Liudyna i polityka : Ukrainskyi sotsialno-humanitarnyi naukovyi zhurnal*. №3. S. 29-40.
6. Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini / [kol. monohraf.]; za red. Leonida Zashkilniaka. L.: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2009. 472 s.
7. Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini / [kol. monohraf.]; za red. Leonida Zashkilniaka. L.: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2009. 722 s.
8. Kyrydon A. (2011). Ukrainsko-polski vidnosyny: "nova era" spivpratsi / Alla Kyrydon // *Ukraina - Yevropa - Svit : mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats na poshanu prof. M. M. Aleksiiievtsia / redkol.: Yu. M. Aleksieiev, L. M. Aleksiiievets, M. M. Aleksiiievets [ta in.]*. Ternopil. Vyp. 5 : Ukraina – Yevropa – Svit: istoryko-politychni ta humanitarni aspekty rozvytku : u 2 ch., Ch. 2. – S. 128-135.
9. Kyrychenko V.V. (2017). Zminy stereotypiv mizhetnichnoho spryiniattia ukrainsiv pivnichno-zakhidnoho rehionu v period z 2002 po 2015 rik / Viktor Kyrychenko // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Vypusk 6. Zhytomyr-Kyiv-Krakiv: Vyd. O.O. Yevynok. C. 137-144.
10. Kordon M.V. (2012). Polshcha – lokomotyv Ukrainy v Yevropi / M.V. Kordon // *Studia politologica ucraino-polona*. Vypusk 2. Zhytomyr-Kyiv-Krakiv. S. 170-172. – (rezhym dostupu: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/8507>)

11. Naidonova L.A. (2012). Istorychna travma spilnoty: yak nashchadkam pamiataty trahichne? [Tekst] / L. A. Naidonova // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota : Naukovo-praktychnyi osvितno-metodychnyi zhurnal. № 2. S. 48-55.
12. Naidonova L.A. (2009). Holodomor: strazhdannia, sprychyneni politychnoiu tekhnolohiieiu / L.A. Naidonova // Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy. K.: Milenium. Vyp. 9. S. 73-82.
13. Rasevych V. (2009). Polityka pamiati i podolannia mizhnatsionalnykh stereotypiv v suchasni Ukraini / V. Rasevych // Istorychni mify i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini / [kol. monohraf.]; za red. Leonida Zashkilniaka. L.: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. S. 62-66.
14. Sereda V. (2000). Vplyv polskykh ta ukrainskykh shkilnykh pidruchnykiv z istorii na formuvannia polsko-ukrainskykh etnichnykh stereotypiv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Lviv. Vyp. 35-36. S.389–390
15. Udod O. (2003). Suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii v otsintsi polskykh ta nimetskykh istoriykiv / O. Udod // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy HAH Ukrainy. № 9. S. 427-435.

Authors

Viktor KYRYCHENKO,
*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department
of Theoretical and Practical Psychology,
Ivan Franko Zhytomyr State University,
Zhytomyr, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5210-6304>
E-mail: viklorenc@gmail.com*

Olga SAVICHENKO,
*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of
Theoretical and Practical Psychology,
Ivan Franko Zhytomyr State University,
Zhytomyr, Ukraine
E-mail: savichenko@i.ua*

Yan SARDAKOVSKY,
*4th-year student of the Social and
Psychological Faculty,*

Zhytomyr Ivan Franko State University,
Zhytomyr, Ukraine
E-mail: n-c-00@mail.ua

Abstracts

ВІКТОР КИРИЧЕНКО, ОЛЬГА САВИЧЕНКО, ЯН САРДАКОВСЬКИЙ. **Історична пам'ять українців: до проблеми психологічного вивчення українсько-польського протистояння та примирення.** У статті піднімається проблема українсько-польських відносин та психологічних механізмів атрибуції особистісних рис українцями представникам етнонаціональних груп, які проживають на території України. Здійснено аналіз попередніх досліджень проблеми репрезентації поляків у межах історичної пам'яті України починаючи з часів незалежності, визначено основні причини формування негативного ставлення до поляків та Польщі, що ставало причиною етнонаціональної ворожнечі між двома народами впродовж тривалого часу. Представлено результати емпіричного дослідження атрибуції етнонаціональних рис поляків та українців у межах спільної історії, визначено тенденції зміни атрибуції соціально-психологічних рис між українцями та поляками, які проживають на території України. Було встановлено, що українці полякам приписують вищу мотивацію та більш глибокі релігійні переконання. Поляки вважають себе більш працьовитими, стабільними, мотивованими, принциповими, щирими, патріотичними, комунікабельними, стриманими, героїчними та релігійними. Українців вони сприймають як волелюбних, витривалих та таких, що дбають про інтереси інших. Таким чином, представники обох національностей приписують і собі, і іншим позитивні якості. Однак і українці, і поляки, вважають себе «кращими» в порівнянні один з одним, що може розглядатися як причина психологічних бар'єрів у подоланні історичних протиріч та пошуку шляхів примирення.

Ключові слова: історична пам'ять, історичні травми, етнонаціональні відносини, імпліцитні теорії, міжнаціональна перцепція.

VIKTOR KYRYCHENKO, OLHA SAVYCHENKO, JAN SARDAKOVSKYI. **Pamięć historyczna Ukraińców jako czynnik psychologiczny w procesie ukraińsko-polskiej konfrontacji i**

pojednania. W artykule poruszono problem relacji ukraińsko-polskich oraz psychologicznych mechanizmów przypisywania przez Ukraińców cech osobowych przedstawicielom grup etniczno-narodowych zamieszkujących terytorium Ukrainy. Dokonano analizy wcześniejszych badań dotyczących reprezentacji Polaków w pamięci historycznej Ukrainy od czasów odzyskania niepodległości oraz wskazano główne przyczyny kształtowania się negatywnego stosunku wobec Polaków i Polski, które przez długi czas prowadziły do napięć etnicznych i narodowościowych między obydwoma narodami. Przedstawiono wyniki badań empirycznych nad atrybucją cech etnicznych i narodowych Polaków i Ukraińców w kontekście wspólnej historii oraz zidentyfikowano tendencje w zmianach w postrzeganiu cech społeczno-psychologicznych między Ukraińcami i Polakami zamieszkującymi Ukrainę. Stwierdzono, że Ukraińcy przypisują Polakom wyższą motywację i głębsze przekonania religijne. Polacy postrzegają siebie jako osoby bardziej pracowite, stabilne, zmotywowane, zasadnicze, szczere, patriotyczne, towarzyskie, powściągliwe, heroiczne i religijne. Ukraińców widzą jako ludzi kochających wolność, wytrwałych i troszczących się o interesy innych. Przedstawiciele obu narodowości przypisują więc sobie i innym pozytywne cechy. Jednak zarówno Ukraińcy, jak i Polacy postrzegają siebie jako „lepszyc” w porównaniu do drugiej grupy, co można uznać za przyczynę psychologicznych barier w przezwyciężaniu sprzeczności historycznych oraz w dążeniu do pojednania.

Słowa kluczowe: pamięć historyczna, traumy historyczne, relacje etniczne i narodowe, teorie implicytne, percepcja międzynarodowa.

* Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.08>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Людмила САВЧЕНКО

Національно-патріотичне виховання молоді в умовах відстоювання суверенітету та територіальної цілісності держави*

LYUDMYLA SAVCHENKO. **National-patriotic education of youth in the context of defending the sovereignty and territorial integrity of the state.** *The article deals with approaches to understanding the national-patriotic upbringing of modern youth as a system of measures aimed at the formation of a citizen-patriot of Ukraine, acting on the basis of national and European values.*

It is shown that patriotic education is a social activity that forms a person's attitude towards himself, his people and the Motherland. This attitude is manifested in the corresponding feelings, beliefs, ideas. It is proved that patriotic education should be the core of all educational work, since we must educate a person who has a sense of pride for his state, conscientiously fulfills public duties, is aware of the social needs of the Motherland and the Ukrainian people, loves close and dear people.

Keywords: national patriotic upbringing, nation, patriotism, patriotic feelings, homeland, national traditions, national consciousness, national consolidation, constitutional patriotism, civil patriotism, social activity.

1. Вступ

В умовах, коли Україна, з одного боку, перебуває на шляху радикальних політичних, соціальних та економічних перетворень, а з іншого – знаходиться у стані загрози її національної безпеки, національно-патріотичному вихованню належить пріоритетна роль. Розв'язання фактичної війни в Україні різко загострило потребу в піднесенні патріотизму задля подальшої національної консолідації народу перед реальними мілітаристськими загрозами і озброєних терористичних угруповань і сепаратистів. Революційні події в Україні у 2004, 2013-2014 роках, окупація Криму, антитерористична операція в Донецькій та Луганській областях, дають уроки героїзму, національного єднання, спонукають до пошуку нових шляхів утвердження продемонстрованої світу самотності українського народу, його консолідації навколо спільного майбутнього, захисту незалежності, територіальної цілісності країни. Національно-патріотичне виховання на окупованих і визволених територіях, формування проукраїнської громадської думки в нестабільних регіонах потребує значних зусиль не лише державних органів, а й усіх громадських організацій та інституцій.

Україна обрала курс на європейські цінності, серед яких чи не найвищу сходинку посідає любов до своєї Батьківщини, до свого народу, нації, держави. Починається патріотизм із любові до сім'ї, дому, краєвидів. З любов'ю до рідних місць пов'язана любов до способу і стану життя, мови, культури тощо.. Наш патріотизм – основа національної консолідації та формування політичної нації, завдання, які більшість європейських країн вирішили ще в XIX – на початку XX століть, стає нагальним курсом і для нашої країни. Патріотизм консолідує суспільство, вносить злагоду між регіонами, робить державу сильною, здатною захистити кожного громадянина і вибороти країні мир як найбільшу цінність людства.

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку громадянина як високоморальної особистості, яка плекає українські традиції, духовні цінності, володіє відповідними

знаннями, вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства, сповідує європейські цінності, готова до виконання обов'язку із захисту Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України.

2. Виклад основного матеріалу

Проблемам, пов'язаним з національно-патріотичним вихованням молодого покоління, присвячені численні дослідження вітчизняних та закордонних вчених.

Значний інтерес у контексті обраного нами аспекту вивчення мають праці класиків педагогічної науки: Г. Ващенко, О. Духновича, А. Макаренка, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги. У своїх працях вони висвітлювали актуальні для свого часу проблеми розвитку патріотичних почуттів як складової частини національної системи виховання, висували ідею виховання «свідомого» громадянина, патріота своєї Батьківщини [9, с. 60] .

Взаємозв'язок патріотичного, громадянського та національного виховання висвітлено в працях В. Гонського, М. Качура, О. Коркішко, І. Мартинюка, В. Паплужного, Ю. Римаренко, О. Сухомлинської, Г. Шевченка та інших. Національно – патріотичне виховання на традиціях українського народу розглядали : О. Вишневський, О. Гевко, М. Стельмах, М. Щербань та інші. [3, с.2].

В той же час, сучасні дослідники та педагоги, зокрема, В. Андрущенко, В. Гуменко, М. Дробноход, П. Коненко, А. Погрібний та ін., зазначають, що «... незважаючи на особливу актуальність завдань патріотичного виховання, сучасна наука і педагогіка не виховали людини, пріоритетними принципами якої були б принципи патріотизму ...» [9, с. 60-61] .

Патріотизм – соціально-історичне явище, яке в різні історичні епохи має конкретні прояви. Адже кожна людина, а тим більше соціальна група, проявляє свої специфічні інтереси і цим визначається її розуміння патріотизму.

Слово «патріотизм» (від «partis») – грецького походження, в перекладі означає «батьківщина, вітчизна», уперше воно з'явилося в період Великої Французької революції (1789-1793р.). Патріотами називали себе борці за народ, захисники республіки.

У педагогічній літературі виділяють щонайменше три різновиди патріотизму [4, с. 4].

1. Етичний патріотизм, що ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної мови, культури, до власної історії тощо. Цей термін уперше використав відомий вчений – психолог І. Кон, який писав, що «...етнопатріотизм пов'язаний з утвердженням конкретизованих, спрощених образів народу, як правило, наділених позитивними рисами» [5, с. 189].
2. Територіальний патріотизм базується на любові до того місця на землі (до місцевості, ландшафту, клімату тощо), де людина народилася.
3. Державний патріотизм ґрунтується на остаточній меті нації – побудові власної держави, державному самовизначенні, державницькому світогляді та державницькому почутті; це вищий патріотизм який будується на державній ідеології та пов'язаний з почуттям громадянськості [11 с. 115-116].

Різноманітність та неоднозначність розуміння патріотизму пояснюється складною природою данного явища, його багатим змістом, розмаїттям форм прояву.

В.О. Сухомлинський указав і на складність у вихованні патріотизму, пояснюючи її тим, що в повсякденному житті ми не зустрічаємося з мірою, за допомогою якої можна було б виявити цю «тяжку розумінню цінність» – патріотизм [9, с. 62].

Протягом останніх років було розроблено низку документів з національно-патріотичного виховання молоді, а саме: Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді і методичні рекомендації щодо її впровадження у загальноосвітніх закладах, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020рр., де звертається увага на те, що коли існує пряма загроза втрати Україною державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді.

Кінцевою метою національно-патріотичного виховання молоді є формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей, таких як: повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті країни; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних національно-

мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет та територіальну цілісність України; утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань Українського народу, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України як з історичного минулого, так і захисників, які сьогодні відстоюють суверенітет та територіальну цілісність держави у боротьбі із зовнішньою агресією.

Патріотичне виховання розглядається як складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання своїх громадських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин.

В сучасних умовах пріоритетною частиною патріотичного виховання є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України, як особливому виді державної служби.

Системна організація військово-патріотичного виховання молоді має бути спрямована на підготовку її до оволодіння військовими професіями, формування психологічної та фізичної готовності до служби в Збройних Силах.

Патріотичне становлення індивіда відбувається як двоєдиний процес: на психологічному рівні – це формування уявлень, почуттів, звичок, настроїв та прагнень; на ідеологічному – формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів і переконань [4].

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття «патріотизм» можна виділити його зовнішню структуру:

- патріотичні почуття;
- національна гідність людини;
- потреба в задоволенні національних інтересів;
- патріотична свідомість на основі національної свідомості, розуміння своєї громадянської ролі в суспільстві;
- національний такт і толерантне ставлення до людей інших національностей;
- бажання і потреба в накопиченні, збереженні та передачі національних культурних цінностей;
- готовність до патріотичної діяльності [10, с. 24].

Патріотизм як почуття має внутрішню структуру яка складається з наступних компонентів:

- перший, поверхневий – природна любов до свого народу як до великої родини, любов до рідної мови, природи;
- другий – відчуття патріотизму розумом, усвідомлення обов'язку перед власним народом, готовність стати на захист його інтересів;
- третій – переплетіння любові до рідного, близького з усвідомленням свого обов'язку перед народом; це прагнення і готовність служити Батьківщині [4].

У патріотичних почуттях відображається ставлення особистості до своєї держави, її минулого, майбутнього та сьогодення.

Складовими патріотичних почуттів є:

- почуття належності до своєї держави та її народу;
- почуття гордості за успіхи держави;
- повага до історії, культури, традицій, вірувань, менталітету;
- захоплення героїчними подвигами минулого та сучасності;
- любов до рідної природи;
- шанування рідної мови, традицій, звичаїв, обрядів своєї країни;
- ностальгія при розлуці з Батьківщиною;
- неприязнь до всього антиукраїнського;
- почуття національної гідності.

Нині, як ніколи, потрібні нові підходи і шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. Це пов'язано з: інтеграційними процесами, що відбуваються в Україні; Євроцентризмом; пробудженням громадянської і громадської ініціативи, виникненням різних громадянських рухів; розповсюдженням волонтерської діяльності, тощо.

Патріотичні почуття, особливо загострюючись у складних, екстремальних, доленосних для Батьківщини ситуаціях – єднують людей, спонукають ставити суспільне вище за особисте, зменшують життєвий егоїзм.

В сучасних умовах емоційне начало патріотизму виявляється у мужності, рішучості, готовності громадян України відстоювати незалежність своєї держави всіма можливими засобами [4].

Особлива відповідальність за долю країни належить молоді. Саме вона забезпечує соціальну мобільність суспільства та постає джерелом ініціативи та вдосконалення всіх сфер суспільного життя.

В наш час необхідною умовою включення молоді у суспільне життя є розвиток її самоорганізації та соціальної активності.

Соціальна активність – це сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на рішенні завдань, які постають перед суспільством, соціальною групою в цей період. Соціальна активність може проявлятися у різних сферах: трудовій, громадсько-політичній, культурній.

Сьогодні важливого значення набувають пошуки і розробки сучасних підходів до створення якісно нових основ у виховній діяльності з підростаючим поколінням, орієнтованих на оновлену структуру його цінностей і інтересів, відповідних найважливішим тенденціям розвитку нашого суспільства.

У роботі, присвяченій патріотичному вихованню молоді, О.Н. Ванєєв виділяє наступні види та форми молодіжної діяльності [1, с. 88-91]:

- 1) участь в різних молодіжних організаціях, органах студентського самоврядування і координаційних радах;
- 2) соціальні проекти молоді на громадських засадах;
- 3) волонтерські проекти.

За допомогою участі в соціальних проектах, молодь має можливість самореалізації, налагодження зв'язків і комунікацій, підвищення творчого потенціалу.

На підвищення соціальної активності молоді спрямовані завдання патріотичного виховання:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника, героя;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур, традицій;
- утвердження гуманістичної моральності, як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободолюбства, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;

- спонування зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму та інш.

Досягнення відповідних результатів виховного процесу забезпечується системою принципів національно-патріотичного виховання, серед яких можна виокремити наступні:

- 1) Загально-педагогічні принципи виховання: дитиноцентризм; культуру відповідність; природо відповідальність; гуманізм; врахування вікових та індивідуальних особливостей.
- 2) Власні принципи патріотичного виховання:
 - принцип національної спрямованості, передбачає формування у молоді національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури, поваги до культури всіх народів, які населяють Україну, здатності зберігати свою національну ідейність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави ;
 - принцип самоадекватності і саморегуляції що виробляє громадянську позицію, формує здатність до критичності й самокритичності;
 - принцип полікультурності, передбачає інтегрованість української культури в Європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову загальнолюдської культури;
 - принцип соціальної відкритості , що обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією;
 - принцип історичної і соціальної пам'яті, спрямований на збереження духовно – моральної і культурно – історичної спадщини;
 - принцип міжпоколінної наступності зберігає для нащадків зразки української культури , етнокультур народів, що проживають на території України.

Вирішення завдань національно-патріотичного виховання молоді залежить від застосування методів та засобів, за допомогою яких

здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість і поведінку молоді, формування благородних якостей й збагачення їх необхідним життєвим досвідом.

До сучасних методів належить метод проектів із використанням ІКТ. Його впровадження базується на певних етапах і виборі актуальної теми патріотичного спрямування.

Дієвим методом впливу на формування національно-патріотичних якостей дітей та молоді є рефлексивно-експліцитний метод за І.Д. Бехом [10]. Назва цього методу походить від слів : рефлексія (від лат. *reflexio* – вигин, відображення) – мислення яке спрямоване на свій внутрішній світ, самоаналіз; та експліцитний (від. лат. *explicitus* – розгорнутий) – явний , чіткий, доступний зовнішньому спостереженню і розумінню.

Сутність рефлексивно-експліцитного методу полягає в тому, щоб через атмосферу довіри педагога до вихованця, упевненості в наявності у молоді основ благородства, самоповаги, їхньому орієнтуванню на добро, удосконалення повсякденного шкільного життя спонукати юнаків і дівчат до ґрунтовного усвідомлення свого внутрішнього світу (емоцій, почуттів, мотивів, цінностей, потреб, інтересів, бажань, прагнень, ідеалів).

Даний метод має такі етапи : пізнавальний (когнітивний), емоційно-ціннісний (мотиваційний), етап «Я – виклик» (до дії), вчинкові-діяльнісний етап.

Пізнавальний етап – це способи вияву, все що пізнала дитина через знання і навколишній світ. Дитина може цілком розуміти моральні поняття, однак не захотіти їх виявити.

Емоційно-ціннісний етап передбачає процес занурення виховання у свої душевні глибини, їх осмислення і перебудова, що здійснюється під керівництвом педагога, який активізує рефлексивне мислення дітей, та сприяє винесенню його результатів на зовні , тобто готує їх експлікацію з метою більшого усвідомлення і надання індивідуальної значущості.

Завдання цього етапу – знайти у досвіді дитини маленькі патріотичні вчинки через підсилювання позитивних емоцій дитини:

- емоційний виклик ;
- презентування життєвих ситуацій ;
- використання засобів мистецтва.

«Я – виклик» (до дії) – результати емоційно-ціннісного етапу. Це готовність до практичних дій. «Я – виклик» – не просто бажання

якості, а бажання діяти, поштовх до дії. Це чітке уявлення дитиною своїх майбутніх вчинків.

Вчинково-діяльнісний – це етап створення умов для дій, вчинків, визначення завдань, доручень.

Застосування рефлексивно-імпліцитного методу може посилити виховну ефективність більшості форм та методів становлення патріотизму особистості.

У національно-патріотичному вихованні доцільно використовувати і інші ефективні методи: ситуаційно-рольові ігри; мозкові атаки; аналіз моральних дилем; ситуація успіху; відкритої трибуни; самостійного пошуку істини; наративний; кластерний та ін.

Нові акценти національно-патріотичного виховання можна звести до наступного:

- громадянам України потрібно навчитися жити в повазі;
- осердя сучасного патріотичного виховання – вироблення переконаності у дітей і дорослих в тому, що сила українців в їх єдності;
- потрібно починати будувати державу, засновану на конституційному патріотизмі;
- спільні цінності, правила гри, спосіб життя.

3. Висновки

Отже, патріотичне виховання – це суспільна діяльність, яка формує ставлення людини до себе, до свого народу й Батьківщини. Це ставлення виявляється у відповідних почуттях, переконаннях, ідеях. Патріотичне виховання має бути стрижнем усієї освітньої роботи, оскільки ми повинні виховати особистість, яка має почуття гордості за свою державу, сумлінно виконує громадські обов'язки, усвідомлює соціальні потреби Батьківщини та українського народу, любить близьких та рідних людей. Без цього людини не має обличчя, вона втрачає себе. Патріотизм – це стиль життя.

References:

1. Ванеев О.Н. Патриотическое воспитание: возможности муниципальной политики //Право и образование. – 2010. – № 2. – с. 83-92.
2. Васильченко С.М. Форми, методи і засоби національно – патріотичного виховання дітей та молоді у сучасних умовах [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/old_rn/Natural/Vznu/.../129-135.pdf .
3. Демешкевич В.А. Особливості патріотичного виховання молодів контексті

- розвитку сучасного суспільства [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.managment.kr.sch.in.ua/naukovo-praktachna_internet-K.
4. Загородня А. Сучасне розуміння патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.tme.umo.edu.ua/docs/10/6.pdt.
 5. Кон И.С. Психология предрассудка/Новый мир. – 1969. – №9. – с.186-193.
 6. Конституція національно – патріотичного виховання дітей і молоді. [Електронний ресурс]–Режим доступу :<http://mon.gov.ua/usi-ovini/2015/06/16/naczoonalno-patriotichne-vixovannya/>.
 7. Петронговський Р.Р. Формування патріотизму старшокласників у познавчальній виховній діяльності: Дис...канд.. пед.. наук: 13.00.01 – Житомир, 2002. – с. 180.
 8. Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.Zako.rada.gov.ua/go/580/2015.
 9. Соціальна робота в Україні: теорія і практика//Науково – методичний журнал. – 2012. – №2. – с. 58-67.
 10. Сухорукова В.М. Як виховати патріота.-Х.:Вид-во «Ранок», 2015. – с. 3-27.
 11. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій. Підручник для студентів/Під ред. Вишневецького О. – Дрогобич: Відродження, 2001. – с. 258.

Transliteration of References:

1. Vaneev O.N. (2010). Patrioticheskoe vospytanye: vozmozhnosty munitsypalnoi polytyky //Pravo y obrazovanye. № 2. S. 83-92.
2. Vasylenko S.M. Formy, metody i zasoby natsionalno – patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi u suchasnykh umovakh [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : www.nbuv.gov.ua/old_rn/Natural/Vznu/.../129-135.pdf.
3. Demeshkevych V.A. Osoblyvosti patriotichnoho vykhovannia molodiv konteksti rozvytku suchasnoho suspilstva [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : www.managment.kr.sch.in.ua/naukovo-praktachna_internet-K.
4. Zahorodnia A. (1969). Suchasne rozuminnia patriotichnoho vykhovannia molodi [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: www.tme.umo.edu.ua/docs/10/6.pdt.
5. Kon Y.S. Psykholohiya predrassudka/Novyi myr. №9. S.186-193.
6. Konstytutsiia natsionalno – patriotichnoho vykhovannia ditei i molodi. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : <http://mon.gov.ua/usi-ovini/2015/06/16/naczoonalno-patriotichne-vixovannya/>.
7. Petronhovskiy R.R. (2002). Formuvannia patriotyzmu starshoklasnykiv u pozanavchalnii vykhovnii diialnosti: Dys...kand.. pед.. nauk: 13.00.01 – Zhytomyr. S. 180.
8. Pro stratehiu natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: www.Zako.rada.gov.ua/go/580/2015.

9. Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka//Naukovo – metodychnyi zhurnal. – 2012. №2. S. 58-67.
10. Sukhorukova V.M. (2015). Yak vykhovaty patriota.-Kh.:Vyd-vo «Ranok». S. 3-27.
11. Teoretychni osnovy pedahohiky: Kurs leksi. Pidruchnyk dlia studentiv/Pid red. Vyshnevs'koho O. Drohobych: Vidrozhennia, 2001. S. 258.

The Author

Lyudmyla SAVCHENKO
*Associate Professor of the Department of
Preschool Education,
Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and
Pedagogical Academy" of the Kharkiv
Regional Council, Kharkiv, Ukraine
E-mail: savchenkoluda1970@gmail.com*

Abstracts

ЛЮДМИЛА САВЧЕНКО. Національно-патріотичне виховання молоді в умовах відстоювання суверенітету та територіальної цілісності держави. У статті розглядаються підходи до розуміння національно-патріотичного виховання сучасної молоді як системи заходів спрямованих на формування громадянина-патріота України, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Показано, що патріотичне виховання – це суспільна діяльність, яка формує ставлення людини до себе, до свого народу й Батьківщини. Це ставлення виявляється у відповідних почуттях, переконаннях, ідеях. Доведено, що патріотичне виховання має бути стрижнем усієї освітньої роботи, оскільки ми повинні виховати особистість, яка має почуття гордості за свою державу, сумлінно виконує громадянські обов'язки, усвідомлює соціальні потреби Батьківщини та українського народу, любить близьких та рідних людей.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, нація, патріотизм, патріотичні почуття, батьківщина, національні традиції, національна свідомість, національна консолідація, конституційний патріотизм, громадянський патріотизм, соціальна активність.

LIUDMYLA SAVCHENKO. **Kształtowanie postaw narodowo-patriotycznych młodzieży w kontekście obrony suwerenności i integralności terytorialnej państwa.** W artykule przeanalizowano podejściado rozumienia wychowania narodowo-patriotycznego współczesnej młodzieży jako systemu działań skierowanych na kształtowanie obywatela-patrioty Ukrainy, działającego w oparciu o wartości narodowe i europejskie.

Pokazano, że wychowanie patriotyczne to działalność społeczna, która kształtuje stosunek jednostki do siebie samej, do swojego narodu i do ojczyzny. Postawa ta przejawia się w odpowiednich uczuciach, przekonaniach i ideach. Udowodniono, że wychowanie patriotyczne powinno stanowić fundament wszelkich działań edukacyjnych, ponieważ celem jest wychowanie osoby, która ma poczucie dumy ze swojego państwa, sumiennie wykonuje obowiązki obywatelskie, ma świadomość potrzeb społecznych Ojczyzny i narodu ukraińskiego, a także darzy miłością bliskich i rodzinę.

Słowa kluczowe: wychowanie narodowo-patriotyczne, naród, patriotyzm, uczucia patriotyczne, ojczyzna, tradycje narodowe, świadomość narodowa, konsolidacja narodowa, patriotyzm konstytucyjny, patriotyzm obywatelski, aktywizm społeczny.

* Матеріал вперше представлено на І-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.09>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Віктор СІТКАР

Психологія дітей та дорослих в ситуації війни: сучасні тенденції

VIKTOR SITKAR. Psychology of children and adults in the situation of war: current trends. *The socio-psychological peculiarities of children and adults who have been affected by military conflicts which disable their souls and may cause post-traumatic stress disorder which manifests itself in a constant reaction to a traumatic event have been revealed. It is noted that if the child does not help to cope with the problem on time, in the future it can be transformed into a variety of forms of behaviour. After all, physical illnesses are visible and mental diseases are hidden.*

Keywords: children, adults, war, post-traumatic stress disorder, psychology.

1. Постановка проблеми

Нові реалії сьогодення в Україні, пов'язані з незаконною анексією Криму, війною на Донбасі, породили біль, трагедії, злами долі тисяч малолітніх громадян України. На їхнє життя вже випали такі випробування, які й дорослим важко долати. Це – діти загиблих чи покалічених солдатів, діти, які бачили війну на власні очі. Це діти,

Received 08.20.2024

Peer-reviewed 09.05.2024

Revised version received 09.15.2024

Accepted 09.28.2024

які залишилися без батьківської турботи, сироти, діти, які отримали каліцтво та інші тяжкі захворювання. Навіть тепер, коли вони виїхали з територій, де відбуваються військові дії, жах війни продовжує їх переслідувати. І це вже інша субкультура. Психологічні травми можуть залишитися з ними на все життя. Є ризик, що діти надалі проявлятимуть себе як жертви або агресори. Переживання страху впливає на світовідчуття в цілому, на шкалу цінностей, на здатність до навчання, до розвитку, на те, як вони надалі будуватимуть свої стосунки з іншими людьми, створюватимуть сім'ї та виховуватимуть своїх дітей [7, с.128].

Все це актуалізує проблему впливу війни на соціалізацію всіх дітей України. Якщо раніше визначення «діти війни» у нашій державі чітко асоціювалось з поколінням, яке народилось напередодні та під час Другої Світової війни, то сьогодні – це зовсім інша вікова категорія. Прикметно те, що сьогодні діти війни – це уже не старше (тобто сформоване) покоління, а покоління, яке лише проходить етап соціалізації, етап формування внутрішнього «Я» і майбутнього зовнішнього, колективного «Ми» (тобто, політичної та громадянської культури громади та усього народу). Суспільство і держава, якщо вони зацікавлені у самозбереженні, мають перейматись не лише добробутом найуразливіших категорій населення, але й безпекою, вихованням, можливістю повноцінного доступу дітей до прав і свобод та спроможності наймолодших громадян України у майбутньому їх відстоювати [3].

2. Аналіз останніх досліджень та публікацій

Україна багато років була мирною країною. Таке болоче явище як війна сприймалося як відгомін страшних подій минулого і, звичайно, ніхто не готувався до надання допомоги дітям, постраждалим у воєнному конфлікті. Тому лише зараз почали з'являтися публікації присвячені особливостям та роботі з людьми з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР). Серед них можна назвати ґрунтовне видання Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України «Психологічна допомога постраждалим внаслідок травматичних подій», посібники МЖПЦ «Ла Страда-Україна»: «Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні», «Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період». [4, с. 4].

Низка організацій видала переклади книг з питань роботи з травмованими дітьми та дорослими, наприклад, «Охорона психічного здоров'я в умовах війни» (україномовне видання), яку 15 листопада 2017 року презентували в Українському католицькому університеті (м. Львів). Ця книга не лише про психічні розлади, але в першу чергу про те, як стати міцнішими і сильнішими під час стресових ситуацій, зазначає директор Інституту психічного здоров'я УКУ Олег Романчук: «Таку якісну книгу варто поставити на полиці багатьох працівників міністерств, громадських організацій, психіатричних служб, капеланів, психотерапевтів і психологів. Вона важлива, бо важливе психічне здоров'я» [5].

Однак більшість видань розрахована на психологів-практиків, у той час як у педагогів (учителів загальноосвітніх шкіл, вихователів дитячих садочків), що у своїй повсякденній практиці стикаються з проблемами дітей-переселенців з території АТО, часто немає елементарних практичних знань (оскільки такі знання їм ніколи не надавали) з теорії посттравматичного стресу [4].

За даними сучасних психологічних досліджень, коло людей, що можуть переживати травматичний стрес, є досить широким. До нього входять не тільки безпосередні учасники подій, але і члени їхніх сімей, а також ті, що були поруч з подією, або спостерігали за нею через ЗМІ, або навіть чули розповіді про події. Особливо це стосується дітей з огляду на обмеженість їх життєвого досвіду, вразливість та незрілість дитячої психіки.

Діти, які навіть не були посвячені в суть і деталі подій, можуть спостерігати їх через ЗМІ, бачити страх та розгубленість батьків, чути тривожні або агресивні висловлювання. На дітей можуть вплинути зміни у звичайному перебігу сімейних справ, переїзди або присутність «третіх» осіб у домі.

Для дитини непросто зрозуміти, що сталося в родині, місті, країні, що часом призводить до переживання безпорадності і тривоги у великому, незрозумілому світі. Важливо усвідомлювати, що маленька дитина може переживати такі ж сильні почуття з приводу травматичних подій, як і дорослі. У деяких дітей ці переживання можуть виникнути відразу ж після події, у інших – через деякий час. Кожна дитина може реагувати по-різному, навіть якщо це діти з однієї родини. Реакції дітей на травматичні події залежать від «близькості» до події та тяжкості події, емоційного стану, чутливості та характеру дитини, її віку тощо.

Тернопільський психотерапевт Олег Гуковський, який з самого початку драматичних подій в Україні консультує бійців АТО та їхні родини, зазначає, що «українці живуть у стані постійного стресу». Він зауважує, що криза – це не лише руйнування, а можливість стати сильнішим, відкрити в собі нові якості – співчуття, милосердя, турботу тощо. На його думку, треба усвідомлювати, що перед кожним із нас постає багато нових викликів. Якщо з цим не справитися, тоді бере гору проблема – виникає депресія, занепад сил, зневіра, зникає сенс існування. В Україні ще тривають активні дії, ми живемо у стані постійного стресу. Є кілька способів реагування на шокуючу подію: людина завмирає, втікає або бореться. Якщо сидіти перед телевизором, «варитися» у новинах, обговорювати їх в Інтернеті й нічого не робити – це призводить тільки до психологічних порушень. Це і є завмирання, користі від такої поведінки нема ніякої. З іншого боку, не можна заперечувати реальність. Важливо бути активним, аби долати стрес – застоюна вода перетворюється у болото [1].

Найбільш психологічно «накручена» в нинішньому суспільстві група – це ті люди, які безпосередньо брали і беруть участь в бойових діях. На запитання, *«Що потрібно знати про психологічний стан бійців?»* О. Гуковський вказує, що є так званий «синдром постійної війни». Хлопці, які воюють, починають зводити до певного рівня енергії. Це так само, як їхати на велосипеді: ти не падаєш, поки крутиш педалі. Основне питання у зоні бойових дій – це вижити. Тривога з'являється, коли виходиш з цього поля бою. Тоді починають проявлятися різні тілесні реакції: трусить, ноги підкошуються, слабкість. Згодом, у цивільному житті, практично у всіх бійців будуть ознаки посттравматичного стресового розладу: повернення у минуле, надмірна збудливість, реакції на голосні звуки. За місяць це все потрохи минає, а за рік переважна більшість позбувається травм війни. Але у 15-20 відсотків цей синдром, який ще називають «ветеранським», залишиться і буде тривалим. Це, мабуть, та категорія людей, що була у нас після Афганістану. Їм важко знайти собі місце в житті, для деякого сила так і залишиться основним способом вирішення проблеми. До цього треба готуватися, створювати мережу реабілітаційних центрів, інформаційне забезпечення для бійців, їх родин [1].

На запитання, *«Як близьким і рідним підтримати людей, що повернулися із війни?»*, О. Гуковський радить таке:

– Не можна оцінювати їх попередніми мірками – перебування у зоні бойових дій стовідсотково змінює людину. Я колись проводив

тренінг з бійцями, які захищали Донецький аеропорт. Один із хлопців так пояснив свої відчуття: є бойовий стан – червона зона. У цивільному житті потрапляєш у зелену зону, де люди живуть своїми рутинними турботами. Психіка не встигає адаптуватися. Тому солдатам треба дати час для відпочинку і спокою. Це не означає закрити їх на ключ – і нехай полежать собі, подивляться в стелю. Дуже важлива спільна діяльність: знаходити час, аби побути разом, залучати до побутових речей, можна затіяти вдома ремонт. Якщо не спрямувати їхню енергію в дію, тоді починаються проблеми – тривожні розлади, депресії, алкоголізм, інші залежності.

У той же час, адаптація потрібна не тільки бійцям. Поки не було чоловіка, батька, велику частину обов'язків довелося взяти на себе родині. Жінка теж змінилася. Тому треба виробляти спільні правила поведінки. Потрібно звертати увагу на тих хто поруч, в першу чергу на дітей. Недавно одна знайома розповіла, як її шестирічна донька прийшла до неї зі словами: «Мамо, я знаю, АТО – це коли можна писати листи солдатам». Звідси виникає питання *«Як розмовляти з дітьми про війну?»*. Сьогодні дитячі психотерапевти розповідають, що *у малюків загострилися емоційні порушення ще за місяць до Майдану*. Діти більш чутливі до ситуації, ніж дорослі. Потрібно дуже простими словами пояснити, що відбувається у країні, таке знання зменшить страх. Крім того, саме зараз дітям можна прививати нові цінності: шукати приклади з давнішої історії, аналогії з Козаччини, казок, показувати героїчну історію свого народу. Як зазначає О. Гуковський, покоління дітей війни зовсім не втрачене, це те покоління, яке буде змінювати Україну [1].

Дитячий психолог Наталія Компанець зазначає, що психологічний стан дітей – це сконцентрований стан дорослих: «Тому головний фактор покращення психологічного стану дітей – це зміна поведінки дорослих. Батькам потрібно привести себе до порядку, почати щось робити. Якщо дитина бачить, що у батьків «опускаються руки», тоді стан тривоги, страху не покидає її, а навпаки, поглиблюється. Якщо дорослі «беруть себе в руки» і налагоджують життя на новому місці, знаходять роботу, налагоджують стосунки з новими людьми, дитина поступово «розморозиться». Насправді у дітей є досить великий ресурс в подоланні травм» [8].

Фахівці радять батькам не соромитись і неодмінно звертатись за допомогою до психологів. Адже, якщо дитині вчасно не допомогти впоратись з проблемою, в майбутньому вона може трансформуватись

в найрізноманітні форми на рівні поведінки. Справа в тому, що травма нікуди не зникає, а просто «консервується». В подальшому, так чи інакше, як певний фільтр, буде впливати на все життя людини. Це може бути схильність до депресії або хронічне безсоння. Як варіант, може проявлятися постійна готовність до агресії (тобто все нормально, але найменший привід – і людина спалахує, ніби сірник). Це може бути соціальна дезадаптація, проблеми з контактом, проблема в створенні сім'ї та інші прояви.

Ймовірність виникнення ПТСР та психічних розладів у людей, які побували в зоні бойових дій, у чотири рази більша аніж в інших. За інформацією Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ, за три роки війни 80% бійців АТО отримали психологічні травми, третина з яких потребує психіатричної допомоги. Незаперечним є і той факт, що 75% людей після стресу переживають посттравматичне зростання – усвідомлення глибшого сенсу та переоцінку життя [5].

Тому, все вищезазначене й зумовило *мету дослідження*, а саме: розкрити соціально-психологічні особливості дітей та дорослих, постраждалих від військових конфліктів, які калічать їх душі і можуть викликати посттравматичний стресовий синдром.

3. Виклад основного матеріалу дослідження

Війна безжалісно, змінює наш добре налагоджений побут, життя та світ. Вона переписує долі та перекреслює життя, змінює пріоритети та цінності у дорослих. І звичайно ж впливає на наших дітей. Не тільки на тих, хто став свідком бойових дій, насилля чи смерті, але і тих, кому довелося залишити свої будинки, школу та друзів. Навіть усіх дітей України, бо малі діти, як хлопчики так і дівчатка, насправді добре відчують реальність, чують розмови дорослих, відчують їх нервовість, дивляться телевізійні новини тощо.

Психоемоційний стан дітей викликає тривогу у фахівців: психологів, медиків, педагогів та ін. Дослідження в Донецькій області (жовтень 2014 р.), до якого були залучені 204 дитини, показало, що кількість дітей з порушеннями концентрації уваги, озлобленістю та агресією значно збільшилась. Переважна більшість з них відчують тривогу і страх. Побожування крові і неприємних раптових звуків у дітей від трьох до шести років значно перевищує норму. Хлопчики демонструють значно більш вищий рівень страху смерті, а дівчатка – страху болі, в порівнянні з нормою для їх віку. Таким дітям та їх

батькам неодмінно потрібна допомога, щоб пережити цей нелегкий час без наслідків [8].

Психологи констатують, що багато з таких дітей страждають посттравматичним стресовим розладом (ПТСР). Цей синдром може проявлятися у вигляді нічних кошмарів, депресії, напруги. Дитина може просто сидіти і багато часу дивитись в одну точку. Інша дитина стає надто агресивною. Фахівці зазначають, що посттравматичний синдром неодмінно потрібно лікувати, і найкраще, якщо почати це робити у гострій формі (майже одразу після того, як дитина стала свідком подій, або ж протягом декількох місяців після того, що сталося). Адже, якщо згаяти час, гостра форма перейде в хронічну, і тоді з цією проблемою вже значно важче впоратись [8].

Діти-переселенці, яких війна не торкнулась (сім'ї яких вчасно виїхали із зони АТО) досить часто без проблем адаптуються до нових обставин. Тут багато чого залежить від того, як батьки поведуться в цій ситуації. Якщо хтось з батьків занурюється у вир проблем (потрібно вирішувати багато питань – побутових, фінансових, психологічних), при цьому забувають про сина чи доньку, дитина стає втраченою. На таких дітей важким тягарем навалюються не тільки проблеми розвалу сформованої світобудови, але ще й розривається зв'язок мати-дитина, батько-дитина. Ознакою такої загубленості може бути регрес: наприклад, діти середнього віку починають гратись в ляльки або просять закутати їх в ковдру. Тобто вимога підвищеного піклування та опіки. В інших дітей це може заглибитись – прояви нудоти, енурезу [8].

Батькам і педагогам психологи радять частіше спілкуватись з дітьми, якомога детальніше відповідати на всі запитання, навіть якщо здається, що дитина ще не доросла до відповідей. Найголовніше, робити це на доступному рівні. Адже у дітей є така особливість: якщо їм не пояснюють чогось, тоді вони вигадують (придумують) самі. І що вже нафантазує дитина – це вже питання невідоме [8].

Батькам, які мають намір допомогти своїм дітям, психологи рекомендують частіше обіймати їх, погладжувати по голові, робити легкий масаж. Адже робота з теплом усуває м'язові зажими, в яких «ховаються» психологічні травми. Частіше потрібно говорити дітям, що батьки їх люблять. Це значно важливіше, ніж будь-яке морозиво чи інші ласощі. Частіше кажіть уголос, що скоро все налагодиться. Всі війни колись закінчуються.

Сьогоднішня ситуація або включає в дорослій людині механізм уникнення (це досить розповсюджений варіант), або навпаки, може

збільшити внутрішні ресурси. В момент, коли настає небезпека, загроза життю, спадають всі маски, ментальні конструкції, і ми стаємо такими, якими є насправді. Можуть оголитись цілком інстинктивні реакції, могутня енергія, яка потім трансформується в позитивний конструктив. Суспільство сьогодні змінилось. Війна багатьох з нас згуртувала, чогось навчила, розвернула до справжніх цінностей – це людське життя, здоров'я, допомога один одному та участь [8].

Прихована проблема будь-якої війни у тому, що під час її формуватиметься нове покоління, виховане на цінностях, які актуальні для військового часу. В Україні ця проблема загострюється тим, що відбулась перерва у сорокарічний період, коли українці не знали проблем війни на власній території. Війна здавалась атавізмом минулого, а відповідно – концепції виховання спрямовувались на дітей, які проходять соціалізацію за мирних умов [3].

Війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни [3].

Як зазначають експерти, стрес у дітей формується через нерозуміння подій, що відбуваються. Тому, особлива увага має бути привернена роботі із психікою та раціоналізації процесів соціалізації дітей [3].

Психотерапевт О. Гуковський дає кілька дієвих порад, які допоможуть впоратися зі стресом як і власне активним учасникам подій, так і тим, хто переживає їх далеко від лінії фронту. Зокрема, це: – кожен має знайти своє місце у цій ситуації. Найпростіша порада – це взаємозв'язок з іншими. Спільне проведення часу, але бажано з користю. У цивільному житті – займатися волонтерством, наприклад, плести разом маскувальні сітки. Треба перестати вірити в месію, який прийде і все зробить за нас. Зверніть увагу на тих, хто поруч з вами і потребує підтримки, зателефонуйте рідним і близьким. Є теорія, що кожен, аби почуватися впевнено, повинен мати хоча б п'ять «безпечних людей», на яких можна покластися. Складіть список таких людей. Також можна сформулювати список безпечних місць, де вам було добре і куди ви хотіли би повернутися. Важливо максимально використовувати ті ресурси, які приносили раніше радість: спорт, рукоділля, малювання, гра на музичних інструментах. Але займайтеся цим разом із кимось. Є і така проста

порада – 12 обіймів у день. Завдяки взаємодії ми підтримуємо одне одного і самі стаємо сильнішими [1].

Зараз є шанс отримати нові навички спілкування та сформувати нові стосунки. І, напевно, тільки тоді ми зможемо побудувати суспільство, до якого прагнемо, а не яке травмоване. Звідси виникає запитання «Як зцілити травми суспільства, спричинені війною?» Відповідь на цю проблему намагаються знайти українські психологи. Досвід Ізраїлю, Грузії та Німеччини вже використовується для підготовки українських спеціалістів. За словами Олени Чуйко, докторки психологічних наук, професорки, завідувачки кафедрою соціальної реабілітації і соціальної педагогіки КНУ імені Шевченка, раніше українські психологи орієнтувалися на психоаналітичний підхід, але сьогодні мова йде про психологію соціальної травми, травми соціальної дії: «Це означає, що травмовано не окремого індивіда, а все суспільство загалом. І методи нашої роботи розповсюджуються на допомогу суспільству в цілому. Це цілісний контент, він стосується певних установок, настроїв, на які ми теж впливаємо і які ми формуємо. Ми розуміємо, що нам потрібно орієнтуватися на реальний запит (внутрішньо переміщені особи, діти загиблих військових, сім'ї військовослужбовців тощо), тому і розпочалася наша співпраця з Центром розвитку компетентності в педагогіці травми. Ми вирішили зробити спільний проект: наука плюс практика, практика роботи з травмованою дитиною», – говорить Олена Чуйко [6].

4. Висновки та перспективи подальших досліджень

ПТСР виникає як відтермінована і/або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, яка може викликати стрес у будь-якої людини, а тим більше у дитини. Проте симптоми в дитини спостерігаються довше, ніж у дорослого. У важких випадках вони можуть тривати протягом декількох місяців [4].

Зауважимо, що фізичні недуги видимі, а душевні – часто приховані. Людина соромиться про них говорити. В умовах війни стало очевидно, що українська система турботи про психічне здоров'я в Україні є досить слабкою» [5].

Діти інколи переживають психологічну травму через смерть близьких, розлучення батьків, аварії, пожежі, землетруси та інші природні й соціальні катаклізми. Однак тільки війна, бойові дії

травмують таку велику кількість дітей, які потребують допомоги широкого кола фахівців [4].

Дітям, які пережили психологічну травму, досить важко зрозуміти, що з ними сталося. Це пов'язано, насамперед, з їхніми віковими особливостями: їм не вистачає соціальної, фізіологічної та психологічної зрілості. Дитина не в змозі повністю усвідомити зміст того, що відбувається – вона просто запам'ятовує ситуацію, свої переживання в цю мить. Її сприйняття дійсності стає хаотичним, безладним, починає відзначатися плутаниною, втрачається «структура світу» в якому дитина живе [4].

Становлення повноцінного громадянина, здатного захищати свої права в умовах гіпертрофованої популяризації насилля та поляризації громадської думки, можливо, поки що виглядає не найнагальнішим питанням. Особливо в умовах, коли у війні уже загинули тисячі українських громадян, у тому числі й діти. Але стратегічно, – саме від вирішення вектору соціалізації значною мірою залежатимуть майбутні прийнятні моделі соціальної поведінки, а відповідно – майбутнє нашої держави.

References:

1. Брик А. Тернопільський психотерапевт: «Якби усі уявили, що кожного дня вмирають світи, то кинули б зброю і розійшлися» [Електронний ресурс] / Антоніна Брик. – Режим доступу : <http://nday.te.ua/ternopilskiy-psyhoterapevt-yakby-vsi-uyavyly-scho-kozhnoho-dnya-vmyrayut-svity-to-kynuly-b-zbroyu-i-rozijshlysa/>
2. Війна в очах дітей - сайт «Дзеркало Тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fdu.org.ua/ua/news/13177>
3. Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/>
4. Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту: Довідник вихователя дошкільного навчального закладу / Н. В. Пророк, С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко та ін., за ред. Н. В. Пророк. – Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2015. - 84 с.
5. Зберегти психічне здоров'я в умовах війни: в УКУ презентували фахове видання, яке безкоштовно розповсюдять у медичних установах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ucu.edu.ua/news/zberegty-psyhichne-zdorov-ya-v-umovah-vijny-v-uku-prezentuvaly-fahove-vydannya-yake-bezkoshtovno-rozpovsyudyat-u-medychnyh-ustanovah/>
6. Педагогіка травми: в Україні готують спеціалістів для подолання дитячих травм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/>

педагогіка-травми-в-україні-готують-спеціалістів-для-подолання-дитячих-травм/a-38784198

7. Сіткарь В. І. «Покоління Z»: субкультурна парадигма / В. І. Сіткарь // International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Science» [Text]: materials of proceedings of the International Scientific and Practical Congress «Mind technologies: Science», the 31th of March, 2017, Geneva (Switzerland) / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017, – P. 120-130.
8. Шклярская О. Дети и война: «Они убили мои сказки» [Электронный ресурс] / Оксана Шклярская. – Режим доступа: <http://racurs.ua/649-voyna-deti>

Transliteration of References:

1. Bryk A. Ternopilskyi psykhoterapevt: «Yakby usi uiavyly, shcho kozhnoho dnia vmyraiut svity, to kynuly b zbroiu i roziishlysia» [Elektronnyi resurs] / Antonina Bryk. – Rezhym dostupu : <http://nday.te.ua/ternopilskyj-psykhoterapevt-yakby-vsi-uyavyly-scho-kozhnoho-dnya-vmyrayut-svity-to-kynuly-b-zbroiu-i-roziishlysya/>
2. Viina v ochakh ditei - sait «Dzerkalo Tyzhnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.fdu.org.ua/ua/news/13177>
3. Dity viiny: doslidzhennia problem dytynstva v Ukraini za umov viiskovoi ahresii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/>
4. Dopomoha ditiam, postrazhdalym vnaslidok voiennoho konfliktu: Dovidnyk vykhovatel'ia doskilnoho navchalnoho zakladu / N. V. Prorok, S. A. Honcharenko, L. O. Kondratenko ta in., za red. N. V. Prorok. – Sloviansk: PP «Kantsler», 2015. – 84 s.
5. Zberehty psykhične zdorovia v umovakh viiny: v UKU prezentuvaly fakhove vydannia, yake bezkoshtovno rozpovsiudiat u medychnykh ustanovakh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://ucu.edu.ua/news/zberehty-psyhične-zdorov-ya-v-umovah-vijny-v-uku-prezentuvaly-fahove-vidannya-yake-bezkoshtovno-rozpovsyudyat-u-medychnyh-ustanovah/>
6. Pedahohika travmy: v Ukraini hotuiut spetsialistiv dlia podolannia dytiachykh travm [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk/педагогіка-травми-в-україні-готують-спеціалістів-для-подолання-дитячих-травм/a-38784198>
7. Sitkar V.I. (2017). «Pokolinnia Z»: subkultura paradyhma / V. I. Sitkar // International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Science» [Text]: materials of proceedings of the International Scientific and Practical Congress «Mind technologies: Science», the 31th of March, 2017, Geneva (Switzerland) / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva. P. 120-130.
8. Shkliarskaia O. Dety y voina: «Ony ubyli moy skazky» [Электронный ресурс] / Oksana Shkliarskaia. – Rezhym dostupa: <http://racurs.ua/649-voyna-deti>

The Author

Viktor SITKAR

Candidate of Psychology, Associate Professor,

Applied Psychology, Ternopil National

Pedagogical University

named after Volodymyr Gnatyuk,

Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0465-2973>

E-mail: Sitkarv@gmail.com

Abstracts

ВІКТОР СІТКАР. Психологія дітей та дорослих в ситуації війни: сучасні тенденції. У статті розкрито соціально-психологічні особливості дітей та дорослих, постраждалих від військових конфліктів, які калічать їх душі і можуть викликати посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що проявляється в стійкій реакції на травмівну подію. Наголошується, що якщо дитині вчасно не допомогти впоратись з проблемою, в майбутньому вона може трансформуватись в найрізноманітні форми на рівні поведінки. Адже, фізичні недуги – видимі, а душевні – приховані.

Ключові слова: діти, дорослі, війна, посттравматичний стресовий розлад, психологія.

VIKTOR SITKAR. Psychologia dzieci i dorosłych w sytuacji wojny: dominujące tendencje. W artykule przedstawiono charakterystykę społeczno-psychologiczną dzieci i dorosłych dotkniętych konfliktami zbrojnymi, które prowadzą do głębokiego wyniszczenia psychicznego i mogą skutkować wystąpieniem zespołu stresu pourazowego (PTSD), objawiającego się uporczywą reakcją na traumatyczne doświadczenia. Podkreśla się, że brak odpowiednio wczesnej pomocy może skutkować w przyszłości różnorodnymi przejawami na poziomie behawioralnym, co wynika z faktu, iż dolegliwości fizyczne są łatwo dostrzegalne, natomiast cierpienie psychiczne pozostaje niewidoczne.

Słowa kluczowe: dzieci, dorośli, wojna, zespół stresu pourazowego, psychologia.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.10>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Олександр ТКАЧЕНКО

Війна: шлях до справедливості чи антропологічна катастрофа

OLEKSANDR TKACHENKO. **War: the road to justice or anthropological catastrophe.** *On the basis of the analysis of the phenomenon of war, its consequences in the context of anthropological catastrophe are considered. In the course of military conflicts, it is impossible to maintain the measure of humanity, not to cross the limit on which human nature ends, and there is a tragic difference between man as a biological fact and his ability and readiness to be called and to be a human. An attempt to detect the underlying causes of military conflicts is being made.*

The systemic social crisis is emphasized, and even the failure of the existing socio-political forms of government to overcome various forms of alienation of man from society, themselves and other people, from the results of their work; culture, etc. Sadly, modern society, having protection in the system of education as a potential condition for the cultivation of a truly human in man (rationality, religiosity, morality), its attachment to culture and, consequently, the approach of man to his ontological nature, ignores such an opportunity. Also, the article focuses on the need for a critical and cautious attitude to the theory of fair wars.

Keywords: *anthropological catastrophe, war, responsibility, lost generation, alienation, violence, personality, education.*

Received 08.18.2024

Peer-reviewed 09.05.2024

Revised version received 09.15.2024

Accepted 09.27.2024

1. Вступ

Проблема війни як і будь-якої форми насильства завжди була і залишатиметься головною в соціально-філософському знанні. І це не випадково. Адже, мовиться про людину, її сутність і *трагічність* земного перебування. Чому відбуваються війни, і, що саме головне, в чому сенс цих глобальних потрясінь, які забирають життя багатьох тисяч, мільйонів людей? Нажаль, реальним фактом залишається ідея про те, що війна – це закономірність історії людства (Сунь-Цзи, Геракліт, Гегель¹ та інш.). І якщо тверезо подивитись в майбутнє, то навряд чи ми побачимо на горизонті голуба, який несе оливкову гілку вічного миру... Велика трагедія з її *forte* і *piano*, очевидно, буде продовжуватись (П.Сорокін).

Отже, людина потенційно приречена в земному житті до цієї хронічної хвороби людства. І немає значення по яку сторону військових конфліктів знаходиться людина, бере вона участь в них чи ні. Всі ми є заручниками цієї трагічної ситуації. «Немає людини, що була б як Острів, сам по собі, кожна людина є частина Материка, частина Суші; і якщо Хвилює знесе в море берегову Склею, менше стане Європа, і також якщо змиє край Мису і зруйнує Замок твій і Друга твого; смерть кожної Людини зменшує і мене, бо я єдиний з усім Людством, а тому ніколи не питай, по кому дзвонить Дзвін; він дзвонить і по Тобі» [10, с.152].

2. Виклад основного матеріалу

Хоча у кожного учасника масових вбивств і стороннього спостерігача знаходиться своя система виправдань і обґрунтувань, завжди є своя легенда, в якій його діяння виглядають не просто виправданими, але навіть достойними і схваленими. Будь-яка держава, оголошуючи мобілізацію ніколи не говорить про свої корисні інтереси. Навпаки, звучать слова про високі ідеали, що стоять за цією війною.

Одночасно у «свідомості людини, навіть всупереч її волі і бажанням присутнє відчуття належного: належно для людини соромитися... рабства тваринної природи, належно жаліти інших, належно схилитися перед Божеством – в цих почуттях і наші

¹ Витоки гегелівського розуміння війни пов'язане, зокрема, з його діалектичним методом. Продовжуючи традицію Геракліта, який писав про війну як про "батька і царя всіх речей", Г.Гегель стверджував, що власне війни є проявом боротьби і єдності протилежностей, засобом прогресивного розвитку, за допомогою якого держава стверджує свій суверенітет.

совісті присутнє це триєдине підґрунтя морального вдосконалення... Існує дивовижний факт: люди, що живуть в різних культурних середовищах і навіть в різні епохи, мають одне і те ж розуміння добра і зла – фундаментальне розуміння, не в деталях, *а по суті*, – яке пізнається голосом людської совісті» [7, с.24].

Отже, будь-яке насильство повинне викликати в нормальній людині почуття, які притаманні людській природі і які утворюють її природню доброчесність: огидності, сорому, жалю і милосердя і, нарешті, в релігійному почутті, в якому виявляється визнання вищого Добра.

Але, нажаль, таке покликання залишається тільки покликанням: навіть більше, свідомість і воля людини під час війни зводиться до рівня засобів тих темних сил, біологічних потягів, проти яких вони повинні боротися. «Почуття моральної нудоти і брезгливості досягає в нас найвищої межі, коли ми бачимо, що, всупереч покликанню, життя людства в цілому вражає схоже на те, що можна побачити на дні акваріуму (*поїдання один одного – О.Т.*). В мирний час така рокова подібність прихована, замальована культурою; навпаки, в дні збройної боротьби народів вона виступає з цинічною відкритістю; мало того, вона не затемнюється, а, навпаки, *підкреслюється* культурою, тому що в дні війни сама культура стає зброєю злого, хижого життя, утилізується переважно для тієї ж ролі, що щелепи водяного жука» [9].

У процесі військових конфліктів неможливо зберегти міру людяності, не перейти ту межу, за якою закінчується людська природа і виникає трагічна відмінність між людиною як біологічним фактом та її здатністю і готовністю називатися і бути людиною. Розмірковуючи про громадянську війну, І.О.Льїн писав, що вона подібна до епідемії, це – «психоз ненависті, який поступово розповсюджуючись, охоплює усі сфери суспільного устрою. Щоб правильно зрозуміти цей психоз, потрібно повернутись в середньовіччя, в період чуми, гарцювання святого Віта і т.д. Складається враження, що люди так затрутують один одного ненавистю і жагою помсти, що всі моральні і суспільні порядки поступово паралізуються або взагалі відкидаються. Тоді тріумфує зла воля. Ніхто більше не думає про примирення» [3] Війна завжди час авантюристів, які навіть не помічають людських страждань, матеріальний безлад, і байдужі до знищення національної культури. «Це безплемінні кар'єристи, які звикають купатися в крові и яким байдуже, де заробляти гроші» [3].

Власне таку міру, коли на війні руйнується людська природа ми називаємо антропологічною катастрофою, яка зберігається також в післявоєнний час. Наслідком війни стає так званий феномен втраченого покоління. Термін «втрачене покоління» вперше зустрічаємо в епіграфі до роману Е.Хемінгуея «Фієста». Сам Хемінгуей почув його від американської письменниці Гертруди Стайн. Одного разу вона сказала своєму водію: «Ви, молодь, яка пройшла війну – втрачене покоління. Ви нікого і нічого не поважаєте». Бувші солдати, які повертаються з бойових дій сприймають всіх і все з ворожістю, навіть своїх рідних. Тривалі розлади психіки, які формуються в умовах воєнних конфліктів, сьогодні називають посттравматичними стресовими розладами. Згідно оцінок останніх років від 50 до 70 % учасників воєнних дій мають прояви цього синдрому. На думку українського психолога Аліни Котенко в Україні подібних досліджень проводиться дуже мало, «але американські психологи стверджують, що у людей з синдромом війни в п'ять разів вища ймовірність залишитись безробітними, ніж у звичайних громадян. Розлучення були у 70% із них, проблеми з дітьми – у 35%, поводитись вороже – 40%, половина попала до в'язниці. В Беларусі синдром в тій чи іншій мірі проявився у 62,3% ветеранів війни в Афганістані» [4].

В цьому контексті постає необхідність критичної оцінки теорії справедливих воєн, прихильники якої наголошують на моральних обов'язках брати участь у війні. Теорія справедливої війни використовується в політичних дебатах, політичній пропаганді, деколи вибірково, тобто акцентується увага на деяких елементах справедливої війни, які дозволяють легітимувати свою участь в тому чи іншому конфлікті. Тобто, держава може, намагаючись загистити права людини, використовувати воєнне насильство, вести війну проти тих, хто сприймається як ворог свободи, прав людини і людства взагалі. Наприклад, як привабливо для деякого звучать слова Г. Гегеля, вирвані з історичного контексту про те, що для відновлення морального здоров'я не існує більш цілющого засобу, ніж війна; держава як виразник дійсного духу зацікавлена у війнах, які не дають можливості окремим індивідам, та їх сім'ям замкнутися в економічній і власній незалежності і відійти від всезагального (вдумаємось – окремі індивіди тільки моменти!?!); про війну, як можливість свобідно прийняти смерть на полі бою, яка підтверджує людяність індивіда і робить його громадянином. До речі, один із моральних парадоксів війни: з одного боку немає нічого жахливішого за неї,

з іншої – яскраві приклади саможертвовного, самовідданого служіння своїм рідним, Батьківщині ми знаходимо саме на війні. Священна боротьба звільняє людей від буденного життєвого егоїзму, об'єднує розрізненні групи, виховує риси патріотизму, мужності, героїзму. І, нарешті, слова Г.Гегеля про те, що війну не потрібно розглядати як абсолютне зло і чисто зовнішню випадковість [1].

Питання про те, чи можуть сучасні держави, будь-якої форми правління уникнути такої ситуації, забезпечуючи в мирному житті умови олюднення людини, *залишається відкритим*. Складається враження, що під керівництвом локомотиву потяг під назвою «людство» наближається до провалля. І тут важливо зрозуміти істинну причину воєнних конфліктів, притаманну державам будь-яких часів, форм правління, і яка приховується за різними індивідуальними і масовими трагедіями людства. На наш погляд, цим злим боком (рос. – изнанкой), передумовою є безсилля політичної волі, неспроможність існуючих соціально-політичних форм правління подолати відчуженність людини. Відчуженність від суспільства, від себе й інших людей; відчуженність від результатів своєї праці; відчуженність від соціальних інститутів і, зокрема, політики; відчуженність від культури та інш.

Ми акцентуємо увагу на *системності кризи*, яка, на думку П.Сорокіна лежить набагато глибше, ніж відносини між політиками або реваншизм і агресивність, і поки існує така криза, вона буде породжувати нових гітлерів, сталінів і т.п. Суспільство, в якому порушуються права і свободи, заперечуються цінності добра, культури, цінність самого життя людини, є причиною війни. “Часто залишають без уваги, як і де накопичується ця ненависть в країні; тоді створюється враження, що спалахнула буря серед білого дня. Насправді, ненависть і гоніння давно вже були фактично існуючими» [3].

Особливо загострення різних форм відчуження, яке ми теж називаємо антропологічною катастрофою, спостерігається в ХХ-ХХІ століттях. Як зазначав М.Мамардашвілі, антропологічна катастрофа – подія, яка відбувається з самою людиною, і яка пов'язана з функціонуванням цивілізації. Її зміст полягає в тому, що в людині може невідомо зламатися дещо життєво важливе для неї, у зв'язку з руйнування або відсутністю цивілізаційних основ процесу життя.

На індивідуальному рівні ознакою такого кризового стану є буденність. В людини атрофується прагнення подолати свою вульгарність «середньомислячої людини» (О.Пятигорський). Це – той

тип функціональної свідомості, який експлуатує держава, глобальна масова культура, від впливу якої практично неможливо захиститися. Людина «не така як усі», мисляча, здатна розмірковувати не потрібна тоталітарній глобалізації. На соціальному рівні має місце *свідомість натовпу*. Стан «шизофренічний і тому клінічний. Завжди на межі безумства і самознищення...» [11]. В ХХ ст. він нагадував М.Мамардашвілі тих, кого Ф.Ніцше назвав «останніми людьми». «Дійсно (власне про це крик його хворої християнської совісті), або ми будемо “надлюдьми”, щоб бути людьми (...трансценденції людини до людського в ній же самій), або станемо “останніми людьми”. Людьми організованого щастя, які навіть зневажати себе не можуть, тому що живуть в ситуації зруйнованої свідомості і зруйнованої матерії людського» [6].

Зазначимо, що і в ХХІ ст. ситуація не змінилась, якщо не стала ще гіршою, в наслідок розповсюдження ідеології лібералізму. Ми є свідками тенденцій розлюднення, коли «живі людські пориви, щирість, чутливість або вмирають, або перетворюються на дикі, вульгарні, примітивні пристрасті, жива людська душа стає середовищем комбінаторно-обчислювальної діяльності» [5, с.8]. На привеликий жаль, сучасне суспільство, маючи захист в системі освіти, як потенційної умови культивування істинно людського в людині (розумності, релігійності, моральності), прилучення її до культури і, отже, наближення людини до своєї онтологічної природи, *ігнорує таку можливість*. «Отож блукаємо по різних країнам німі, з переплутаною пам'ят'ю, з переписаною історією, не розуміючи, що насправді відбувалося і відбувається навколо нас і в нас самих, не відчуваючи права на знання свободи і відповідальності за те, як нею користуватись» [6].

Уважний читач логічно і справедливо зазначе, що коло замкнулося, адже системна суспільна криза породжує антропологічну катастрофу, наслідком якої стають військові конфлікти, які знову ж таки супроводжуються антропологічною кризою з іншими трагічними ознаками. Дійсно «світ ще наповнений неоплаканими жертвами, залитий неспокутуваною кров'ю... Одна справа загинути, завершуючи і вперше, своєю смертю встановлюючи смисл (наприклад, у визвольній боротьбі), і зовсім інше – згинати в сліпому дичявінні, так що після смерті потрібно дошукуватись її смислу. Але кров все одно проступає то там, то тут, як на пагорбах праведників в легендах, у зовсім несподіваних місцях і без зрозумілого зв'язку» [6].

3. Висновки

У мене немає відповіді на питання як розірвати це замкнуте коло і важкорозмірковувати над питаннями, які пов'язані з проблемою життя і смерті. Але, хотілося б наголосити на тому, що ніколи ми не вийдемо з кризи, поки не зміниться сама людина. І не потрібно нарікати, коли раптом суспільне і особисте життя повертається до нас обличчям війни, зухвальства, розбещеності, розпусти, безсоромності і т.п., називаючи це просвітництвом, свободою, блаженством, сміливістю. Не потрібно нарікати на бездуховність в державі, в науці, в мистецтві, в політиці. Все це твориться людьми і бере початок з особистої духовності. Адже «людський дух за своєю сутністю є самостійним творчим центром; центром любові і споглядання, совісною волею; суб'єктом права; споглядальним художником; віруючим серцем; Божим слугою. В цьому істинна природа духовності, в цьому покликання та гідність людини» [2, с. 105].

Також сучасна людина поступово втрачає відчуття *відповідальності* як стан духовності. «А безвідповідальність ганебна і огидна у всіх сферах духу. Непристойний безвідповідальний вчений: він є або балакуном або торговцем істиною. Злочинцем є безвідповідальний вихователь... Безвідповідальний політик повинен бути покараний. Але безвідповідальність в сфері релігії... є неспокутуваним гріхом, гріхом “проти Духу”» [2, с.100].

References:

1. Гегель Г. В. Ф. Философия права. [Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц]; – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
2. Ильин И.А. Путь духовного обновления / И.А. Ильин. – М. : “Альта-Принт”, 2006. – 448 с
3. Ильин И.А. Я вглядываюсь в жизнь. Книга раздумий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polbu.ru/iljin_meditations/ch28_i.html
4. Котенко А. Донбасский синдром потерянного поколения. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://antikor.com.ua/articles/29027donbasskij_sindrom_poterjannogo_pokolenija
5. Лимонченко В.В. Опыт философской аналитики антропологического дискурса в Православии : монография / Вера Владимировна Лимонченко. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2014. – 475 с.
6. Мамардашвили М.К. Монополия и разрушение сознания. Зеркальный мир. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/mamardashvili_understandphilo/ch14_i.html

7. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соч. в 2-х тт., Т. 1. М. : Мысль, 1988. – 548 с.
8. Сорокин П.А. Кризис нашего времени / Пер. Т.С. Зиглиной // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. М.: Издание МУБиУ, 1996. С. 356-371.
9. Трубецкой Е.Н. Умозрение в красках. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pravmir.ru/library/book/1235>
10. Хемінгуей Е. По кому подзвін: Твори в 4 т. / Ернест Хемінгуей [пер. с англ. Мар Пінчевський]. – Київ : Дніпро, 1981. – Т. 3. – 663 с.
11. Шмеман А. Дневники (фрагменты) [Электронный ресурс] / Протопресвитер Александр Шмеман. – Режим доступа: <http://www.rp-net.ru/book/OurAutors/shmeman/dnevnik.php>

Transliteration of References:

1. Gegel' G. V. F. (1990). *Filosofija prava* [Philosophy of Law]. M.: Mysl', 524 (rus).
2. Il'in I.A. (2006). *Put' duhovnogo obnovenija* [The path of spiritual renewal]. M. : "Al'ta-Print", 448 (rus).
3. Il'in I.A. *Ja vgljadyvajus' v zhizn'. Kniga razdumij* [I peer into life. The book of meditations]. Available at: http://polbu.ru/iljin_meditations/ch28_i.html (rus).
4. Kotenko A. *Donbasskij sindrom poterjannogo pokolenija* [Donbas syndrome of the lost generation]. Available at: https://antikor.com.ua/articles/29027donbasskij_sindrom_poterjannogo_pokolenija (ukr).
5. Limonchenko V.V. (2014). *Opyt filosofskoj analitiki antropologicheskogo diskursa v Pravoslavii* [The experience of philosophical analysis of anthropological discourse in Orthodoxy]. Drogobich : Vidavnicij viddil Drogobic'kogo derzhavnogo pedagogicnogo universitetu imeni Ivana Franka, 475 (rus).
6. Mamardashvili M.K. *Monopolija i razrushenie soznanija. Zerkal'nyj mir.* [Monopoly and the destruction of consciousness. Mirror world]. Available at: http://society.polbu.ru/mamardashvili_understandphilo/ch14_i.html (rus).
7. Solov'ev V. S. (1988). *Opravdanie dobra. Nravstvennaja filosofija* [Justification of the good. Moral Philosophy] Soch. v 2-h tt., T. 1. M. : Myisl, 548 (rus).
8. Sorokin P.A. (1996). *Krizis nashego vremeni* [The crisis of our time]. *Amerikanskaja sociologicheskaja mysl': Teksty.* V.I. Dobren'kova (Ed.). M.: Izdanie MUBiU, 356-371 (rus).
9. Trubeckoj E.N. *Umozrenie v kraskah.* [Speculation in paints]. Available at: <http://lib.pravmir.ru/library/book/1235> (rus).
10. Heminguej E. (1981). *Po komu podzvin: Tвори v 4 t.* [For Whom the Bell Tolls]. Kіiv : Dnipro, T. 3., 663 (ukr).
11. Shmeman A. *Dnevnik* (fragments) [Blogs] Available at: <http://www.rp-net.ru/book/OurAutors/shmeman/dnevnik.php> (rus).

The Author

Oleksandr TKACHENKO

PhD (Philosophy), Docent of the

*Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Drohobych, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-0144>

E-mail: tkacenkoaleksandr1928@gmail.com

Abstracts

ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО. **Війна: шлях до справедливості чи антропологічна катастрофа.** На основі аналізу феномену війни, розглядаються її наслідки в контексті антропологічної катастрофи. В процесі військових конфліктів неможливо зберегти міру людяності, не перейти ту межу, за якою закінчується людська природа і виникає трагічна відмінність між людиною як біологічним фактом та її здатністю і готовністю називатися і бути людиною. Робиться спроба виявлення глибинних причин військових конфліктів. Наголошено на системній суспільній кризі, тобто неспроможності існуючих соціально-політичних форм правління подолати різні форми відчуженості людини. Також акцентується увага на необхідності критичного і обережного відношення до теорії справедливих воєн.

Ключові слова: антропологічна катастрофа, війна, відповідальність, втрачене покоління, відчуження, насильство, особистість, освіта.

OLEKSANDR TKACHENKO. **Wojna: droga do sprawiedliwości czy katastrofa antropologiczna.** Na podstawie analizy zjawiska wojny rozpatrywane są jej konsekwencje w kontekście katastrofy antropologicznej. W toku konfliktów zbrojnych niemożliwe jest zachowanie pewnej miary człowieczeństwa, niedopuszczenie do przekroczenia granicy, za którą kończy się natura ludzka i pojawia się tragiczna różnica między człowiekiem jako bytem biologicznym a jego zdolnością i gotowością do bycia i nazywania się człowiekiem. Podjęto próbę ukazania głębokich przyczyn konfliktów zbrojnych. Zwrócono uwagę na systemowy kryzys

społeczny, czyli na niezdolność istniejących społeczno-politycznych form rządów do przezwyciężenia różnych form alienacji człowieka. Zaznaczono także konieczność krytycznego i ostrożnego podejścia do teorii wojen sprawiedliwych.

Słowa kluczowe: katastrofa antropologiczna, wojna, odpowiedzialność, stracone pokolenie, alienacja, przemoc, osobowość, edukacja.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.11>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Світлана ХРИПКО,
Ганна ЯЦЕНКО

Комунікативна складова
аксіології освіти як духовний феномен
і прaxeологічний інструмент
подолання посттравматичного стресу
в умовах війни

SVITLANA KHRYPKO, GANNA IATSENKO. **The communication component of education axiology as a spiritual phenomenon and praxeological tool in posttraumatic stress overcoming in the war conditions.** *The urgency of an education communication sphere research is deemed and the value concept of education phenomenon as an instrument of posttraumatic stress overcoming in the war conditions is analyzed in the article. The education is highlighted to be an axis of life (in the subjective aspect of this phenomenon considering) and an axis of existence (in the objective cross-section of a reflection and justification). Furthermore, the education creates a view on global world space, becomes a vector of its perception, understanding, and reflection.*

Life-affirming content of education process, the communication item connected with crucial issues, specialist and a person of high moral standards as a teacher are the effective tool embodiment of any stress, crisis, crucial period overcoming, and even, such hard state as a posttraumatic stress caused by the peculiarities of war conditions existence.

The education, on the one hand, is a unique variant of self-education, and an original version of human space existence acquisition, on the other hand, it copes with self-education phenomenon understanding. The education is a value from its origins. A result of an education process depends on a valued content that is put into it, the ideas that are given and represented, the real process of communication in the education field, the represented issues, the dialog construction and "I-I", "I-We", "I-They" relations. A gripping, saturated communication environment, a professional teacher and a theme represented in details are the warranty of life-affirming result and harmony in interpersonal relations and self-knowledge space.

The conceptual review of communication problems was based on the world and Ukrainian philosophic experience accentuated in the works of Aristotle, K. Apel, M. Bachtin, V. Bibler, F. Bolnov, M. Buber, A. Ermolenko, J. Habermas, V. Hosle, W. Jaeger, K. Jaspers, S. Leschev, A. Losev, Plato, P. Ricoeur, E. Rosenstock-Huussy, L. Sintichenko, H. Weyl, and etc.

The communication problems study, communication components and intensification factors of communicative activity are perceived in the light of philosophy of education, the main aspects of which are presented in the works of I. Fomicheva, B. Gershunskij, S. Gessen, S. Khripko, I. Kuldaeva, V. Lutaj, N. Markova, M. Nalivajko, V. Ognievjuk, O. Ogurtsov, M. Pischulin, B. Platonov, I. Predborskaja, S. Proleev, B. Rosin, B. Scherbakov, I. Stepanenko, and etc.

The problematic aim of the article is a value accents complex research of communication component in education phenomenon which is a base of modern communication technologies construction and the main factors of communication process intensification revealing for the real reducing and overcoming of posttraumatic stress caused by the war conditions.

The general aim of the paper is a wish to represent a value cross-section of education and philosophic reflection for the real problem realization of improvement, renewal and value respect, in particular Ukrainian ones.

Keywords: *education, axiology of education, spirituality, teacher, professional, value, communication, practice, stress, posttraumatic stress, war.*

1. Постановка проблеми

Актуальність акцентованої теми видається апріорною, адже проблема війни та її духовних та психологічних наслідків на даний момент торкнулась всього українства. Особливо гостро ці питання торкнулись дітей з сімей переселенців та людей, які в силу безлічі особистих обставин були вимушені лишитись на окупованій території чи «сірій зоні».

Викладачі освітніх закладів, вихователі, співробітники академічних установ та інші представники освітнього середовища опинились у вкрай непростому стані – з одного боку, які всі люди, вони теж відчули тиск стресових чинників, а з іншого, вони – ті, на кого дивиться молодь: студентство, учні, вихованці тощо. І це не дає морального права на слабкість. Адже за порадою, за розрадою завжди йдуть не тільки до технічного фахівця, а до тієї людини, яка довгий час втілювала світло ідей, світло знань, світло моральних настанов і духовного досвіду. Останнє, апріорі, повинен втілювати і репрезентувати фахівець-педагог.

Актуальність комунікативної царини освітньо-аксіологічної проблематики втілює наступне: - з перших секунд великої таємниці народження нової душі, з перших хвилин по прибутті нової індивідуальності в цей світ, з перших моментів знайомства нової особистості з правічною таїною мікро-і-макрокосмосу ...з першого дитячого зойку... людина входить в неосяжний простір комунікативної культури, а надалі - в сакральну таїну родинного спілкування і безмежжя культурного досвіду світової цивілізації, (іншими словами – в сферу дії *освітнього феномену*, торкаючись і знайомлячись з усіма гранями його функціонування і репрезентації). Дитина мружить від першого променя світла і поступово знайомиться зі світом в цілому. І це знайомство поступово відкриваючи завісу таїни світобудови ...:

- завжди несе і спричинює *струмінь спілкування*;
- завжди втілює потребу *певної дистанції*;
- завжди є *комунікативним і по формі і за змістом*;
- завжди є *вартісно насиченим*;
- завжди є *культурно детермінованим*;
- завжди є *полівекторною проекцією втілення феномену освіти*;
- завжди втілює той чи інший чинник *зламу*.

Життя – це постійне спілкування (з своїм „я”, з оточуючим „ми”, з книгами, з пращурами, з небом....). _Мисленнєвий процес,

як і зміст будь-яких контактів і будь-якої форми комунікації завжди є просвітницьким, завжди є освітньо-сфокусованим, завжди є життєво-значущим. Думка, думання, оцінка, судження...- це той постійний дієвий процес в якому існує людське „я”. Мисленнєвий процес, апріорно, є найпершим визначальним чинником функціонування комунікативного простору. Думка породжує слова – слова породжують твердження – останні детермінують процес спілкування.

Тим не менш і думка, і слова, і твердження, і, наостанок –сам феномен спілкування, так чи інакше, є втіленням *стилю мислення* в його унікальних, оригінальних і неповторних формах вияву і репрезентації. Стил мислення завжди є оригінальною версією віддзеркалення особистісних буттєвих обставин, характеру історичної епохи, специфіки духу й ментальності, генези культури, моралі та етики того чи іншого періоду, тієї чи іншої доби, того чи іншого суспільного утворення [1]. Спілкування завжди втілює культуру і психологічний стан людини, яка виступає в ролі вчителя.

Освіта є віссю життя (в суб'єктивному аспекті осмислення даного феномену) і віссю буття (в об'єктивному зрізі рефлексії та обґрунтування). Адже саме освіта є проекцією погляду в світовий простір, вектором його розуміння, трактування, відчуття і бачення.

Освіта є неповторним варіантом самоосвіти, з одного боку, і оригінальною версією втілення надбань людського простору буття з іншого аспекту розуміння її феномену і таїни [1. С.6].

Люди з простору освіти завжди втілюють той чи інший вияв комунікативної культури. Адже без спілкуванні освітній процес не є можливим. Життєстверджуюче наповнення змісту освітнього процесу, відповідна до проблематики грамотна комунікативна складова, фахівець і високоморальна людина в якості освітянина – це втілення дієвого інструменту подолання будь-якого стресу, кризи, переломного періоду, і, навіть, такого гострого стану як посттравматичний стрес, викликаний особливостями буття в умовах війни.

Мета роботи. Генеральною метою роботи є прагнення синтезувати значимість освітнього і комунікативного феноменів як інструментальної детермінанти подолання стресового стану, викликаного тими чи іншими зламовими чинниками. Проблемною метою даної роботи є комплексне дослідження ціннісних акцентів комунікативної складової феномену освіти як основи побудови сучасних комунікативних технологій та виявлення визначальних

факторів інтенсифікації процесу комунікації задля мінімізації та реального подолання посттравматичного стресу, викликаного умовами війни. Ціннісною метою є прагнення об'єднати проблемно-фаховий (академічний) і приватний (авторський) досвід виходу з посттравматичного стресу задля дієвості пропонуванних прикладів і пропозицій. Загальною метою даної роботи є прагнення репрезентації ціннісного зрізу освітньо-філософської рефлексії в контексті осмислення явища посттравматичного стресу задля реальної актуалізації проблеми вдосконалення, плекання, оновлення і шанування вартостей як загальнолюдських, так і, власне, українських. Провідною метою є репрезентація значимості феномену цінного як універсального інструменту подолання ПТС.

2. Виклад основного матеріалу

«Життя складається з надзвичайних миттєвостей і всього іншого» - цей вислів не є аксіомою, але й не позбавлений частки істини та сенсу. Адже на рівні власного «я» ці «миттєвості» - те, що є дійсно важливим. Саме вони лишаються в пам'яті, саме вони є тим стрижнем, що не дозволяє впасти, зламатись.. саме вони і є життя. Найяскравіші миті життя, найяскравіші люди в долі з'являються, як правило, не під час життєвого штилю. Час потрясінь, час зламу, кризи, перелому – це час коли життя ділиться на «до» і «після». Це час, коли викарбовується характер. Це час, коли людина бачить своє справжнє «я». Певним чином можна припустити (або й стверджувати) - це час, коли людина здатна досягти свого стану акме (грец. ακμή — вершина, максима, пік, вищий градус чогось), отже вищого, найяскравішого ступеню в своєму розвитку і репрезентації свого потенціалу.

«Будь-який стрес – це шлях до вас нового» - зазначають психологи [6]. Так в проблемно-орієнтованих міркуваннях як вижити в умовах війни і стресу можна помітити і наступні твердження: - «...Стрес, загалом, доволі цікава штука – з одного боку, доволі шкідлива, з іншого – досить помічна, якщо знати, як нею користуватися. ... Хронічні стресові та після-стресові розлади ... – дуже і дуже поширене явище. Як то кажуть, здорових нема, є тільки необстежені»[6]. Певний, скажімо так, технічний цинізм вищенаведених висловів для когось може бути більш прийнятним, ніж теплі лагідні слова заспокоєння і підтримки.

Феномен стресу, як акцентують фахівці-психологи, має декілька стадій.

1. *Тривога*. Спалах емоцій, страх, жах, злість. Мобілізація організму для того, щоб втікати або битися. Адреналін і тому подібне. Ця універсальна для будь-якої раптової зміни фаза, загалом, триває недовго.

2. *Опір*. Організм виходить на оптимальний форсований режим, мізки розбираються в ситуації, починається ефективна діяльність. Ця фаза триває до того часу, поки лихо не закінчиться, або поки у людини не закінчаться сили. У когось це дні, у когось тижні або навіть місяці.

3. *Виснаження (дистрес)*. Сили закінчуються, людина втомлюється, починає гальмувати і помилятися. Різко падає імунітет, починаються (або загострюються) хвороби. Порушуються сон і апетит. Приходять депресивні реакції, втрата мотивації, апатія. Якщо немає можливості швидко покинути стресові умови і почати відновлюватися, настає смерть [6].

Звісно, ази порятунку – вони є класичні і всім відомі. Це здоровий спосіб життя, чим менше новин, на зміст яких людина за великим рахунком не впливає, спілкування з позитивними людьми, гімнастика, психотерапія, фітотерапія тощо..

Але кожна людина по-своєму унікальна і тому вищенаведені загальновідомі «ази», можливо, підходять далеко не всім. Фраза «я себе знаю» - не небезпідставна. Комуś вкрай необхідне саме спілкування, а комуś самотність і спокій. Хтось потребує лікаря-фахівця, а інший – доньку, сина, когось із рідних і близьких. Комуś треба виговоритись, а комуś – сховатись від усіх з книжкою. Одним треба все забути, щоб жити далі, а іншим, навпаки – пам'ятати.

Контекст війни, як причина і зміст травми і посттравматичного стресу для одних абсолютно вихолощуючий чинник і детермінанта цілковитої самотності, а для інших – втілення явища «ми і війна». «Ми» - це спільні проблеми, більш менш однакові умови, з півслова зрозумілі складнощі тощо.

Жертва насилля, чудом жива жертва замовного вбивства, свідок пожежі власної оселі, свідок жажливого вбивства матері і т.п. – все-таки більш самотні, ніж група біженців з окупованої території. На відміну від війни, ці приклади піару не підпадають.

«Мати, яка втратила на війні сина, ніколи не заговорить мовою переможця» - ці слова Ромена Ролана напрочуд влучно підкреслюють стрижневу, на нашу думку, тезу: - війна в контексті світогляду можновладців і війна для людей – це почасти кардинально різні речі.

Акцентуючи український вимір осмислення контексту війни, як джерела стресу вважаємо за доречне репрезентувати цю проблематику словами координатора кризової психологічної служби (м. Львів) Оксани Наконечної, яка наголошувала, «..., що насправді паніка та депресивні настрої серед населення виникли не лише через нестабільну економічну ситуацію чи військові дії на Донбасі, а радше через інформаційну війну, яку проти українців веде Росія. І, щоб не ставати жертвами цієї війни, потрібно просто вимкнути телевізор і менше читати новин» [7]. Абсолютно зрозумілим є прагнення бути в курсі новин, але на думку психолога "... для цього достатньо просто переглянути стрічку новин улюбленого, а головне – перевіреного видання, і бути в курсі подій. ... Також варто уважно обирати тих, із ким ви обговорюєте події, що відбуваються навколо вас. Говорити про це потрібно з тими, хто спокійно ставиться до негараздів у житті, а не любить нагнітати паніку. Якщо у вашому оточенні є «істерички», намагайтесь уникати розмов із ними. Так само варто робити і з панікерами в соціальних мережах...» [7]. Цілком слушною видається і наступна констатація даного координатора: - «... Ви ж ніколи не обіймали посаду президента чи міністра, тому не можете точно сказати, якими мають бути дії тих, хто нині керує державою. ... війна – це не комп'ютерна гра, де ти можеш натиснути кнопку і виправити ситуацію, а реальна проблема, в якій кожен мусить думати наперед» [7].

Апріорі, якщо у є проблема, треба думати, як її вирішити, а не кричати. Одним із найефективніших методів виходу зі стресової ситуації є фізичне навантаження. Якщо довкола усе погано є сенс зробити щось, щоб світ довкола став кращим: прибрати територію біля спільного будинку, відвідати друга, якого давно не бачили, тощо. Кожен має розуміти межі своєї компетенції і в цих рамках робити те, що принесе користь.

Акцентуючи дитиноцентричний вимір проблеми, О. Наконечна, між іншим, наголошує: - «... тим, у кого є діти, потрібно подумати про своїх малюків. На щастя, дівчата не дуже сильно реагує на те, що відбувається довкола неї. Однак, якщо батьки постійно будуть панікувати та істерити, дитина це, звичайно, відчує. Дітям потрібно пояснювати, що відбувається в державі. Але, у якій формі це зробити, мають вирішувати родичі: це може бути казка, історія, метафора. Не можна показувати малечі страшних картинок із війни, лякати її, варто лише розповісти,

чому виникла війна, від кого захищаються українці і що нас чекає згодом». На думку психолога неправильним є прагнення абсолютно замішувати події - «діти теж повинні знати, що в державі війна і проблеми. Можливо, вони цього не розуміють, але бачать, відчувають. А, якщо довкола дітей щось відбувається, але немає інформації, в них може початися паніка» [7].

Назагал, як констатують психологи, ознаки посттравматичного стресу включають:

- постійно повторювані яскраві і виразні спогади про нещасний випадок;
- намагання уникати місць і схожих ситуацій, за яких стався нещасний випадок;
- нездатність згадувати або обговорювати деталі події;
- відчуження, емоційне заціпеніння, бажання усамітнитися;
- нестабільне психічне стан, відчуття закладі;
- наявність проблем зі сном і концентруванням уваги.

Іноді у людей, які отримують ПТС, розвиваються додаткові або інші симптоми. Ці симптоми можуть бути досить серйозними, вони також іноді руйнують здоров'я і нервову систему [2].

Фокусуючи увагу на комунікативній складовій в просторі інструментарію виходу з посттравматичного стресу зарубіжні психологи акцентують наступні чинники:

- «Навчіться сісти спокійно та прислухатися до себе. Вміння слухати себе допомагає краще розуміти свої потреби. Розуміти себе – це перший крок до керування собою і, відповідно, своїм стресом», – радить Lynne Soraya.
- «Ви не можете змінити стресову ситуацію, але можете змінити свою реакцію на неї. Мати кращі сподівання, зберігати почуття гумору у скрутному становищі або розглядати ситуацію як випробування вашої віри – все це способи керування своїми емоціями і подолання найбільш стресових ситуацій», – радить Susan Krauss Whitbourne.
- «Існує тільки теперішній момент. Якщо ви наповните своє горнятко жалістю за минулим і тривогою про майбутнє, то не залишиться місця ні на що інше. В результаті ви просто позбавите себе насолоди, яка є в кожному подиху, дарованому вам. Спорожніть своє горнятко: якщо почуваєтеся безпечно в теперішньому часі, то ніщо не зможе вам зашкодити, поки ви цього не дозволите», – переконаний Michael J. Formica [7].

Отже, підсумовуючи вищенаведені рекомендації можна констатувати, що, за великим рахунком, не треба вдаватися до надто складних маніпуляцій, щоб вийти зі стресу. Потрібно просто більше думати про наслідки своїх дій і намагатися мислити позитивно. Адже на критиці істина не стверджується. Істина не може бути прийнята, якщо вона не позитивна.

2.1. Кризовий менталітет (як вияв ПТС) і проблема екології українського етносу

На загал відомо, що проблема суспільної кризи, зламу, стресу для українства не є новою. Ще живі покоління яких торкнувся крах радянської системи. Ці люди і складають сучасний український соціум. Ці люди і будують нову Україну. Осмислюючи проблему кризової ментальності, чеський дослідник Томаш Халик акцентує питання «чинника самознищення». Так, на думку вченого, в українському посткомуністичному суспільстві (і не тільки) криза радянського менталітету (як оригінального способу мислення, розумонастроїв, психологічного оснащення) співпала власне з явищем «самонезнання». Це дозволило дослідникам актуалізувати проблему «особливого кризового менталітету», що «веде до розпаду стійких в минулому соціально-політичних утворень, які й визначають поведінку людей»[3]. Головними його особливостями є: мозаїчність, несистематизованість, відсутність цілісності та стійкості, ситуативність та постійна змінність. Кризовий менталітет носить плинний, нестійкий (лабільний) характер. Менталітет подібного типу з'являється в ситуаціях різкого переходу від одних умов життя до інших. Констатуючи чинники? в яких вбачається «головна небезпека для внутрішнього миру та стабільності кризових суспільств» Томаш Халик, між іншим, акцентує наступні риси:

- *етнічні конфлікти, ріст націоналізму, расизму і ксенофобії;*
- *різка соціально-економічна диференціація різних груп населення, недостатня солідарність, недооцінка соціальної політики й незначна роль профспілок;*
- *не досить послідовне «зведення рахунків» з минулим, з особами, які безпосередньо винні у злочинах тих чи інших політичних режимів та з колабораціоналістами;*
- *ріст злочинності, особливо актів насильства й господарських злочинів;*
- *ріст сектантського фундаменталізму та екстремістських рухів.*

Якщо спробувати виокремити класичні універсальності архетипів кризових культур, то варто акцентувати наступне:

- *недовіра до інших людей (помітний розподіл – «свої» і «не свої»);*
- *небажання і невміння втриматись від насолод;*
- *незадовільне знання реалій свого світу;*
- *ультра-амбівагентне ставлення до «влади взагалі»;*
- *віра в обмеженість благ;*
- *довіра і прив'язаність перед усе до кровноспоріднених зв'язків – так званий «фамілізм»;*
- *крайній фаталізм;*
- *неспроможність елементарного уявлення щодо перспектив розвитку;*
- *пригальмування чуття емпатії (неспроможність і невміння навіть уявити себе в іншій нетрадиційній ролі) .*

Екстраполюючи вищенаведені судження на умови сьогоденної України та не применшуючи правомірності вищенаведених висновків вважаємо, що не варто на кожне суспільство накладати так званий «кризово ментальний стандарт», адже, першофеноменом є саме етноментальність, носієм котрої є кожна людина (від селянина до політичного діяча). Саме феномен національної ментальності, преломлюючись крізь конкретні історичні обставини, в комплексі виявів і тенденцій засвідчує своє доленосне значення, зумовлюючи гріні «безодні» чи «височини» як у долі нації, так і кожного її представника безпосередньо. Так, складність пострадянських реалій максимально мінімізували такі ментальні настанови українців як схильність до компромісу, терплячість, толерантність тощо.

Підсумовуючи вищезазначене можна констатувати - переважно з радянської минувшини беруть початок найактуальніші для Українського сьогодення «гостра криза національної духовності» загалом та «проблема національних ідентичностей» зокрема» [3]. Всі ці ознаки духовного буття пострадянського українства в контексті кризи традиційної релігійності та умов життя, викликаних військовими подіями на сході України доводять актуальність проблеми екології духовної культури українського етносу, за вирішенням якої майбутнє нації.

Останнє є праксеологічно і футурологічно можливим за умов звертання до істинних вартостей національного і особистого життя, до вічних цінностей, на яких споконвіків будувалась духовна культура людства.

2.2. Роль і значення цінностей в „граничних ситуаціях” людського буття

Життя – це дивна суміш надзвичайних миттєвостей, неочікуваних ударів, жорстокої нудьги та суму. Кожен етап життєвої дороги (маленький чи довготривалий) характеризується, з огляду на обставини цього періоду, знаковими саме для нього цінностями та вартісними акцентами долі. Вони можуть бути різними, навіть альтернативними за змістом і протилежними по суті; вічними і тимчасовими; справжніми і надуманими, реальними й ілюзорними, зрозумілими й підсвідомо-невисловленими, раціонально окресленими й інтуїтивно-ледь-відчутними тощо. Вони - різні. Вони - унікальні. І вони – цінності. Який би фокус спрямованості у них не був і який би зміст не вкладався у їх звучання. Те, чим переймається людина в конкретний період життя, те, навколо чого сконцентровані всі її думки, емоції, пріоритети, прагнення, почуття і є фактичним і безсумнівним втіленням феномену цінного[4].

У життя кожного рано чи пізно приходить хвилина, коли особливої гостроти, особливого резонансу набуває тема цінностей, проблема їх ствердження або нівелювання, фактичності й міфічності, поверховості й глибинності, обсягу „мішури” і справжності їх змісту. І ці питання (пошуки відповідей на них) охоплюють усю мисленнєву сутність людини, заповнюють все її єство.

Цінність – це те, що стає єдино-важливим у граничних ситуаціях буття.

Втіленням „єдино-важливого” може бути конкретна людина, відчуття, певне прагнення, бажання, вольове рішення, стан, життєва позиція тощо. Це те, що в даний момент асоціюється з істиною, з бажанням пізнати істину. Це ті ситуації життя і той стан життєвідчуття, коли поняття правди, справедливості, честі, гідності набувають пріоритетного звучання, а пізнавальні здатності наближаються до таємниці мудрості. А мудрість – як констатував Йоганн Вольфганг Гете – криється лише в істині.

Різні за змістом і результатом ситуації актуалізують і виносять на поверхню буття адекватні саме їм (ситуаціям) цінності. Останні на певний час стають первинними, центричними, передуючими щодо „усього іншого”, стають життєвим домінантом, доленосним акцентом, віссю буття. Раціональне й ірраціональне переплітається і точково акцентує і фокусує увагу на тому, що беззастережно стає стрижневою цінністю даного відрізка життя.

Є „проблемні” ситуації, де достатньо знайти точку дотику, озвучити причину непорозуміння і вирішити проблему, якої може й „нема як такої”, а є, так звані, „граничні ситуації” (за К. Ясперсом), де те, що відбувається, набуває ознак „зламу” і діється на грані „можна” і „не можна”, на грані терпіння, мовчання, моралі і, навіть, - існування. І допоки за цю грань ще не заштовхнули, треба встигнути (саме „встигнути”) зробити єдино вірний крок. Головне – не помилитись в бік чого робиться цей „крок”.

Отже, цінності – це втілення якісно-апріорного вибору за обставин зміст і умови яких коливаються між крайнощами і „дном”.

Цінності – це завжди проблема вибору. Особистісні (суб’єктивні) цінності, як правило, ґрунтуються на вірі (далеко не завжди релігійній) і впевненості. Це віра у велич та істинність даної цінності і впевненість в її дієвості й результативності утвердження.

*Цінне – це те, що не дає „зламатися” і втримує людину в житті, коли її існування виходить на рівень „граничного буття” за умов, які І. Франко окреслив як „поза межами можливого”.

І в цьому – знаковість і значущість цінностей, зміст і роль яких вирізняє останні від цілей, пріоритетів тощо. Знаковість полягає в наступному – те, що набуває статусу „цінності”, сприймається як знак долі, як застереження від крайнощів, як дороговказ, як стимул до життя.

Набуваючи ірраціональних і навіть містичних характеристик, те, що стало цінністю сприймається як життєстверджуюче начало нового витку власної долі, як джерело поривань і прагнень, як фундаментальна основа спокійного погляду в таємницю „прийдешнього завтра”.

*Цінне – це те, що стає світлом в кінці тунелю;

*Цінне – це те, що дає надію на велич і торжество правди (якщо вірити в непереможність останньої і якщо в моральній свідомості „правда” ототожнюється з вищою цінністю);

*Цінне – це те, що „запалює сонце в людині” (головне, щоб це „сонце” остаточно не згасло);

*Цінне – це те, що не дає „зламатись” в „межових”, „граничних” ситуаціях буття;

*Цінне – це те, що мінімізує саморуїнацію, самознищення, втрату особистісного „я”;

*Цінне – це те, що окреслює життя і визначає долю (на певний відрізок часу);

*Цінне – це те, що наповнює „мікросвіт” конкретної людини, коли „макросвіт” тимчасово втратив свою значущість;

*Цінне – це те, що зумовлює знакову дуалістичну природу освіти і життя (освіта стає способом, інструментом пізнання життя; життя, в свою чергу, підкидає ситуації, варіанти їх вирішення, ту чи іншу інформацію; життя стає вчителем, освітянином; освіта стає способом „почути” вчителя-життя, способом зрозуміти, запам’ятати те, про що „говорить” життя; освіта стає втіленням „уроків життя”, життя стає „суворим вчителем”, а усвідомлена цінність – результатом і оцінкою цього „уроку”);

*Цінне – це те, що уособлює здатність протистояти обставинам, зміст яких граничить між „так” і „ні”; суть яких поділяє життя на „до” і „після”; „граничність” і „гострота” яких „від і до” наповнюють боєм усе життєвідчуття певної особистості;

*Цінне – це те, що в граничних ситуаціях буття оточує людину невлотним, непомітним для сторонніх очей мереживом захисту, яке дає відчуття власної гідності, якщо воно є вродженим, і так злилось з людською сутністю, що й сама людина не помічає її, подібно подиху [4.С.8-10].

Цінності – це зміст того Слова, з якого починається життя, коли воно починається з „чистого аркуша”!

3. Висновки

Підсумовуючи вищесказане, констатуємо наступне: кожне прийдешнє століття є втіленням і уособленням століття вже минулого: його цінностей і псевдоцінностей; його злетів і падінь; його розуміння світу і спроб втрутитись в таїну передвічного; його духовної височини і ерзац-культів; його епохальних особистостей і знеособленого натовпу; його „людей з великої літери” і їх антиподів... Все це закарбовується в історичній пам’яті, входить в ментальний досвід, художню літературу й наукову літературу; окреслює зрізи реформованого і сталість традиційного; все це проходить крізь сюжетні лінії долі всіх і кожного. Адже кожна без винятку людини є представником певного етносу, нації, спільноти – отже реальним втіленням освітніх цінностей, що продукуються етнопедогогікою, національними системами виховання, просвітницькими акцентами певної епохи.

І ці „акценти”, як правило, завжди по-своєму цікаві, неординарні, оригінальні і, безсумнівно, актуальні для даного відрізка історичного часу.

Свобода ціннісного вибору завжди за людиною, а не за суспільством. Людина цінується за тими цілями, які вона перед собою ставить.

«В темні часи видно світлих людей» - говорить народна мудрість. Можливо саме для цього і потрібно в своєму житті пройти крізь стресову ситуацію і вихопити те, заради чого варто було жити і вижити, і побачити і запам'ятати тих... хто були поряд. Криза-життя як вчитель-цінності – ця триєдність в тій чи іншій мірі пронизує долю всіх і кожного. І є глибинний сенс в словах наступного діалогу:

- Коли ти опиняєшся на краю прірви.., в тебе є лише два шляхи: або зірватись вниз, або злетіти в небо..
- Але ж люди не літають – це класика..
- А ти спробуй.. ти хоч-би спробуй... і побачиш світло!

References:

1. Аксіологія освіти в сфері комунікативної культури: ціннісні акценти; комунікативні тенденції; дистанційний формат: /Укладач Хрипко С. А., Яценко Г. Ю./ за загальною редакцією Хрипко С. А./ – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. –402 с.
2. Посттравматичний стрес – Інтернет ресурс - <http://megasite.in.ua/61691-posttravmatichnij-stres.html>
3. Феномен "кризової ментальності" в духовному просторі України - Інтернет-ресурс – Релігія в Україні - <http://www.religion.in.ua/main/12192-fenomen-krizovoyi-mentalnosti-v-duhovnomu-prostori-ukrayini.html>
4. Хрипко С. А. Аксіологія освіти в сфері міжпредметного дискурсу: цінне, ментальне, наукове / С. А. Хрипко. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 402 с.
5. Цінності і константи української сакральної традиції – Інтернет ресурс – Релігія в Україні - <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6382-cinnosti-i-konstanti-ukrayinskoyi-sakralnoyi-tradiciyi.html>
6. Школа виживання в умовах війни, частина третя. Стадії стресу – Інтернет ресурс - Молодіжне перехрестя - <http://www.chasipodii.net/mp/article/2905/>
7. Як не піддатися паніці та стресу: поради психолога –Інтернет ресурс –Вголос – http://vgolos.com.ua/articles/yak_ne_piddatysya_panitsi_ta_stresu_porady_psyhologa_173719.html

Transliteration of References:

1. Aksiolohiia osvity v sferi komunikatyvnoi kultury: tsinnisni aktsenty; komunikatyvni tendentsii; dystantsiyni format: /Ukladach Khrypko S. A., Yatsenko H. Yu./ za zahalnoi redaktsiieiu Khrypko S. A./ – K.: NPU im. M. P. Drahomanova, 2009. –402 s.
2. Posttravmatychnyi stres – Internet resurs - <http://megasite.in.ua/61691-posttravmatichnijj-stres.html>
3. Fenomen "kryzovoi mentalnosti" v dukhovnomu prostori Ukrainy - Internet-resurs – Relihiia v Ukraini - <http://www.religion.in.ua/main/12192-fenomen-kryzovoi-mentalnosti-v-duxovnomu-prostori-ukrayini.html>
4. Khrypko S.A. (2009). Aksiolohiia osvity v sferi mizhpredmetnoho dyskursu: tsinne, mentalne, naukove / S. A. Khrypko. K.: NPU im. M. P. Drahomanova. 402 s.
5. Tsinnosti i konstanty ukrainskoi sakralnoi tradytsii – Internet resurs – Relihiia v Ukraini - <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6382-cinnosti-i-konstanti-ukrayinskoyi-sakralnoyi-tradiciyi.html>
6. Shkola vyzhyvannia v umovakh viiny, chastyna tretia. Stadii stresu – Internet resurs - Molodizhne perekhrestia - <http://www.chasipodii.net/mp/article/2905/>
7. Yak ne piddatysia panitsi ta stresu: porady psykholoha –Internet resurs – Vholos - http://vgolos.com.ua/articles/yak_ne_piddatysya_panitsi_ta_stresu_porady_psyhologa_173719.html

Authors

Svitlana Anatoliivna KHRYPKO

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor of the Department of Philosophy,

Kyiv University named after Borys Grinchenko,

Kyiv, Ukraine

E-mail: s.khrypko@kubg.edu.ua

Anna Yuriivna YATSENKO

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor of the Department

of Philosophy and Cultural Studies,

Admiral Makarov National Shipbuilding University,

Mykolaiv, Ukraine

E-mail: iats2601@gmail.com

Abstracts

СВІТЛАНА ХРИПКО, ГАННА ЯЦЕНКО. Комунікативна складова аксіології освіти як духовний феномен і праксеологічний інструмент подолання посттравматичного стресу в умовах війни. У статті осмислюється актуальність дослідження комунікативної площини освіти та аналізується концепт цінності феномену освіти як інструменту подолання посттравматичного стресу в умовах війни. Акцентується, що освіта є віссю життя (в суб'єктивному аспекті осмислення даного феномену) і віссю буття (в об'єктивному зрізі рефлексії та обґрунтування). Адже саме освіта є проекцією погляду в світовий простір, вектором його розуміння, трактування, відчуття і бачення.

Життєстверджуюче наповнення змісту освітнього процесу, відповідна до проблематики грамотна комунікативна складова, фахівець і високоморальна людина в якості освітянина – це втілення дієвого інструменту подолання будь-якого стресу, кризи, переломного періоду, і, навіть, такого гострого стану як посттравматичний стрес, викликаний особливостями буття в умовах війни.

Освіта є неповторним варіантом самоосвіти, з одного боку, і оригінальною версією втілення надбань людського простору буття з іншого аспекту розуміння її феномену і тайни. Освіта сама по собі є цінністю. Який ціннісний зміст вкладається, як ті чи інші ідеї подаються та репрезентуються, як реально відбувається спілкування в освітньому полі, як інтерпретуються ті чи інші проблеми, як будується діалог і відносини «я-я», а «я-ми», «я-вони» – такий і результат. Цікаве, насичене комунікативне середовище, професіонал-педагог та оптимально репрезентована тема – гарантія життєдайного результату і гармонії в міжособистісних стосунках та просторі самопізнання.

Концептуальний розгляд комунікативної проблематики проводиться на основі світового та вітчизняного філософського досвіду, праць Аристотеля, К.Апеля, М.Бахтіна, В.Біблера, Ф.Больного, М.Бубера, Г.Вейля, Ю.Габермаса, В.Гюсле, А.Єрмоленка, В.Йегера, С.Лещева, О.Лосева, Платона, П.Рикера, О.Розенштока-Гюссі, Л.Ситниченко, К.Ясперса та ін. Вивчення проблем комунікації, її складових та факторів інтенсифікації комунікативної активності ми проводимо в руслі філософії освіти, головні аспекти якої висвітлені в працях В.Огневюка, Б.Гершунського, С.Гесена, І.Култає-

вої, В.Лутая, Н.Маркової, М.Наливайка, О.Огурцова, М.Піщулина, В.Платонова, І.Предборської, С.Пролеєва, В.Розина, І.Степаненко, І.Фомічевої, С.Хрипко, Б.Щербакова та ін.

Проблемною метою даної роботи є комплексне дослідження ціннісних акцентів комунікативної складової феномену освіти як основи побудови сучасних комунікативних технологій та виявлення визначальних факторів інтенсифікації процесу комунікації задля мінімізації та реального подолання посттравматичного стресу, викликаного умовами війни. Загальною метою даної роботи є прегення репрезентації ціннісного зрізу освітньо-філософської рефлексії задля реальної актуалізації проблеми вдосконалення, плекання, оновлення і шанування вартостей, власне, українських.

Ключові слова: освіта, аксіологія освіти, духовність, освітянин, фахівець, цінності, комунікація, практика, стрес, посттравматичний стрес, війна.

SVITLANA CHRYPKO, HANNA IATSENKO. **Komponent komunikacyjny aksjologii edukacji jako fenomen duchowy i prakseologiczne narzędzie przezwycięzania stresu pourazowego w warunkach wojny.** W artykule rozważana jest aktualność badań nad komunikacyjnym wymiarem edukacji oraz analizowana jest koncepcja wartości fenomenu edukacji jako narzędzia przezwycięzania stresu pourazowego w warunkach wojny. Podkreśla się, że edukacja stanowi oś życia (w subiektywnym aspekcie rozumienia tego zjawiska) oraz oś bytu (w obiektywnym aspekcie refleksji i uzasadnienia). Wszak to edukacja stanowi projekcję spojrzenia na świat, jest wektorem jego rozumienia, interpretacji, odczuwania i postrzegania.

Ożywcza treść procesu edukacyjnego, kompetentny komponent komunikacyjny adekwatny do podejmowanej problematyki, a także specjalista i osoba o wysokich walorach moralnych w roli pedagoga są ucieleśnieniem skutecznego narzędzia przezwycięzania wszelkiego rodzaju stresu, kryzysów, okresów przełomowych, a nawet tak ostrych stanów jak stres pourazowy wywołany specyfiką życia w warunkach wojennych.

Edukacja jest z jednej strony unikalną możliwością samokształcenia, z drugiej natomiast – oryginalnym wcieleniem osiągnięć ludzkiej przestrzeni istnienia, stanowiąc jednocześnie aspekt rozumienia jej fenomenu i tajemnicy. Edukacja sama w sobie jest wartością. To, jakie treści aksjologiczne są przekazywane, w jaki sposób przedstawiane i reprezentowane są określone idee, jak rzeczywistość przebiega komunikacja w przestrzeni edukacyjnej, w jaki sposób interpretowane są konkretne problemy oraz jak budowane

są dialogi i relacje typu „ja-ja”, „ja-my”, „ja-oni” – decyduje o efektach. Inspirujące, bogate środowisko komunikacyjne, profesjonalny prowadzący, odpowiednio przedstawiony temat stanowią gwarancję ożywiających rezultatów oraz harmonii w relacjach międzyludzkich i przestrzeni samopoznania.

Rozważania koncepcyjne nad zagadnieniami komunikacyjnymi przeprowadzono w oparciu o światowe i krajowe doświadczenia filozoficzne – prace Arystotelesa, K. Apela, M. Bachtina, W. Biblera, F. Bolnego, M. Buber, G. Weila, J. Habermasa, W. Goslego, A. Jermolenki, W. Yeagera, S. Leshcheva, O. Loseva, Platona, P. Ricœur, O. Rosenstocka-Hussey, L. Sytnychenko, K. Jaspersa i innych. Analiza problematyki komunikacji, jej składników i czynników intensyfikujących aktywność komunikacyjną przeprowadzona została w kontekście filozofii edukacji, której główne aspekty zostały zbadane w pracach V. Ogneviuka, B. Gershunsky'ego, S. Gesena, I. Kultaievej, V. Lutaia, N. Markovej, M. Nalyvaiko, O. Ogurtsova, M. Pishchulyna, V. Platonova, I. Predborskiej, S. Proleieva, V. Rozyna, I. Stepanenko, I. Fomicheva, S. Chrypko, B. Shcherbakova i innych.

Celem problemowym niniejszej pracy jest kompleksowe zbadanie akcentów wartości komponentu komunikacyjnego fenomenu edukacji jako podstawy budowania nowoczesnych technologii komunikacyjnych oraz wskazanie czynników determinujących intensyfikację procesu komunikacji w celu minimalizacji i realnego przezwyciężenia stresu pourazowego wywołanego warunkami wojennymi. Ogólnym celem artykułu jest reprezentacja opartego na wartościach nurtu refleksji pedagogicznej i filozoficznej w kontekście rzeczywistej aktualizacji problemu doskonalenia, pielęgnowania, odnawiania i poszanowania wartości, właśnie ukraińskich.

Słowa kluczowe: edukacja, aksjologia edukacji, duchowość, pedagog, specjalista, wartości, komunikacja, praktyka, stres, stres pourazowy, wojna.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.12>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Інна ЧУГУЄВА

Стратегії поведінки як складові мистецтва жити у суспільстві ризику*

INNA CHUGUEVA. **Behavior strategies as a constituent of the art of living in the risk society.** *The article is devoted to the problem of finding and developing of the socially productive and constructive forms of life-creation in the risk society. The modern Ukrainian society has all the signs of the risk society: military actions, social and political instability, economic crisis, activation of migration processes, complications of social practices, pluralism of life strategies and styles, deepening of discrepancy between the new system of requirements and personal capabilities. All these phenomena's form an extremely complex of coordinates, in which the process of livelihoods of personality occurs.*

There is considered the problem of the art of living in the risk society. The main components of the art of living in the risk society are characterized by such categories: "culture of oneself", "the art of living with others", "culture of freedom", "culture of thinking", "culture of risk", "temporal culture", "the art of living in eco-friendly way." The expediency of attracting of the art of living as a value-semantic basis to the personal educational paradigm is substantiated.

It is emphasized that the problem of existential security exacerbates on the level of individual life. This is due to the fact that a person exists in a situation of a long-term stress in the risk society, associated with anxiety for his or her well-being, health (physiological, psychological, spiritual, social), authenticity, temporal unity and private life in general.

Keywords: art of living, risk society, culture of oneself, art of living with others, culture of freedom, culture of risk, culture of thinking, temporal culture, the art of living in eco-friendly way, personal educational paradigm, behavior strategy.

1. Постановка проблеми

Життя суспільства характеризується стрімкістю і системністю соціальних змін, що кардинально підвищує нестабільність, невизначеність, непередбачуваність розвитку і окремої людини, і людства в цілому. Масштаби і характер людської діяльності набули такої якості, що виробництво ризиків почало витіснювати виробництво благ [1]. Відбулася глобалізація ризиків і тотальне проникнення в усі сфери життєдіяльності людей, їх суспільного й індивідуального життя.

Нові небезпеки і загрози у сфері суспільного життя поставили стратегічну проблему антропологічної безпеки, яка поєднує в собі зокрема екологічний, соціальний і психологічний компоненти. При цьому, відбувається індивідуалізація відповідальності за управління і мінімізацію ризиків. Відтак, здійснення життєтворчості у соціально продуктивних і конструктивних формах виступає важливим чинником соціальної безпеки. Але знаходження та освоєння таких форм в умовах ускладнення соціальних практик, плюралізації життєвих стратегій і стилів, поглиблення невідповідності між новою системою вимог і можливостями особистості, стає для людини надзвичайно важким життєвим завданням. На рівні індивідуального життя загострюється і проблема екзистенціальної безпеки. Це зумовлено тим, що у суспільстві ризику людина перебуває у ситуації довготривалого стресу, пов'язаного з тривогою за своє благополуччя, здоров'я (фізіологічного, психологічного, духовного, соціального), автентичність, темпоральну єдність, особисте життя в цілому. Життєтворчість набуває все більш ризикованого характеру.

За таких умов особливої гостроти і актуальності набуває задача, яку можна визначити словами А. Маслоу - «допомогти людині стати тим, ким вона здатна стати» [4]. В умовах суспільства ризику це означає формування у неї особливої культури соціальної та індивідуальної

життєдіяльності з дотриманням вимог антропологічної, соціальної, психологічної безпеки, що, по суті, і є мистецтво жити у суспільстві ризику. Відповідь на цей запит суспільства може дати освіта, зокрема її соціально-психологічна складова, але для цього потрібне осмислення нових цілей і засобів, світоглядних орієнтирів і форм організації освітньої діяльності з урахуванням вимог формування і розвитку уміння впоратись з проблемними ситуаціями взагалі і з ситуаціями ризику зокрема.

Між тим, проблема мистецтва жити як стратегічна мета сучасної освіти ще не потрапила у центр уваги ані в педагогіці, ані в психології освіти, хоча певні передумови і теоретичне підґрунтя для цього склалися.

2. Стан розробки проблеми

Ще в 70-х роках ХХ століття доповідь «Вчитися, щоб бути», яка була підготовлена для ЮНЕСКО (П. Друкер, П. Фрейре, Е. Фор), а також доповідь Римського клубу «Немає межі навчанню» (Д. Боткін, М. Ельмандиро, М. Малійц) відбили в собі ідеї, які покладені в основу діючої концепції освіти ХХІ століття. В цій концепції визначені чотири ключові елементи: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити.

Мистецтво жити розглядається переважно у філософському дискурсі (П. Адо, Р. Барт, Ж. Бодріяр, П. Рікер, Л. Сохань, М. Фуко, Н. Хамітов, та ін.), а також воно знайшло своє віддзеркалення у представників гуманістичної й аналітичної психології (А. Маслоу, Е. Фромм, К. Юнг). Теоретичний дискурс суспільства ризику значною мірою розгортається у соціальній площині (Д. Белл, У. Бек, ГГ. Бехман, Е. Гідденс, М. Дуглас, С. Лаш, Н. Луман, Дж. Ритцер та ін.). Але цілісного соціально-психологічного осмислення проблеми мистецтва жити у нових соціальних умовах як індивідуально-особистісного досвіду поки що не відбулося.

Мета статті. Уточнити концептуальні соціально-психологічні контури мистецтва жити з урахуванням специфіки суспільства ризику.

Розглянути життєві стратегії, які схильні обирати люди, які пережили негативний досвід пов'язаний з військовими діями на сході України, а також прослідкувати, на які адаптивні психологічні прийоми вони спираються у особистому виборі цих стратегій.

3. Виклад основного матеріалу

В другій половині ХХ століття в психології з'явилися одразу декілька ідей, які мають безпосереднє відношення до мистецтва жити: «людина

для себе» (Е. Фромм), самоактуалізація (А. Маслоу), «Я-концепція» (К. Роджерс), «стиль життя» (А. Адлер), «самость» (К. Юнг). З 90-х років ХХ століття почалася розробка наукової проблеми життєтворчості як нового виду психологічної практики (Д. О. Леонтьєв).

Теоретична рефлексія мистецтва жити набуває міждисциплінарного характеру і здійснюється засобами педагогіки (педагогіка життєтворчості, компетентнісно орієнтована освіта), психології (психологія життєтворчості, екзистенціальний психоаналіз, розуміюча психологія), соціології (соціологія життя, дослідження стилів і стратегій життя, ареалу життя, біографічні дослідження), що актуалізує потребу у міждисциплінарних синтезах.

Стрижневим компонентом мистецтва жити виступає не життя саме по собі, як певний самостійний об'єкт прикладання індивідуальних зусиль, а турбота про себе – свою душу й тіло у їх взаємозв'язку, культивування себе як головного суб'єкта життєтворчості [5]. Турбота про себе, як складова мистецтва жити, повинна розглядатися в аспекті цілісності людського існування, який поєднує імперативи самореалізації і самоактуалізації із імперативами взаємодії зі світом. Таким чином в індивідуальному мистецтві жити узгоджуються вимоги суб'єктивності і об'єктивності [6].

Фіксація соціального контуру мистецтва жити дозволяє осмислити його не як обрану «техніку турботи про себе», а як відповідальне вибудовування особистості, в якому узгоджуються вимоги досягнення злагоди із самим собою та злагоди зі світом. Оскільки людина повинна вчитися жити усе життя, то головна ідея навчання мистецтву жити – не встановлювати жорсткі правила і не давати готові рецепти, а формувати оптативні пропозиції, відкривати нові можливості життєвого самовибору і самоздійснення, визначати принципи турботи про себе. Останнє розуміється як кропітка, незупинна праця над собою, що вводить до проблемного поля мистецтва жити крім раціональної, ще й вольову, мотиваційну і темпоральну складові [6]. У мистецтві жити ще за часів елінізму визначився специфічний інструментальний вимір, що визначає, як само здійснювати турботу про себе. Цей вимір знайшов своє яскраве відображення у практиці психології і психотерапії. Головним тут є пізнання себе, відкриття себе як об'єкта гідного уваги, що досягалося за допомогою певних практик: практики самоаналізу, метою якої є оцінка досвіду для відтворення принципів діяльності і виправлення їх у майбутньому, практики самообмеження, як необхідну умову володіння собою, саморегуляції

і самоконтролю, практики роботи думки над собою спрямовану на самопроекування, моделювання і само програмування всієї реальності і перспективи. На інструментальному рівні мистецтвом жити не розробляє рецептів оволодіння зовнішніми атрибутами життєвого успіху, а занурює людину в етичний контекст продуктивного життя яке має ознаки розвитку, вдосконалення, самоактуалізації особистості, конструктивних і позитивних взаємовідносин людини з навколишнім світом. Таким чином, сама людина як суб'єкт життєтворчості володіє «культурою себе» і культурою жити разом з іншими, і поновлює цю культуру протягом всього свого життя [5].

Мистецтво жити, як поняття, у своєму змісті фіксує головним чином такі ознаки: здатність прийняття зважених і відповідальних рішень щодо свого майбутнього з врахуванням своїх обов'язків стосовно природи, самого себе та інших людей. В цьому понятті існують морально-етичні конотації відповідальності, турботи про іншого, «доброї волі», цілісного сприйняття життєвої перспективи, де поєднані етичний, прагматичний, комунікативний аспекти. Це поняття відображує явище, яке існує у вимірах індивідуально-особистісного і соціального, локального і глобального, ситуативного і загального, стратегічного і випадкового. Оскільки основою турботи про себе є свобода і розум, то «культура себе», як ключова складова мистецтва жити, має бути доповнена культурою свободи (де складно переплітаються її позитивний і негативний, індивідуальний, соціальний, економічний, політичний, духовний виміри тощо, а «культура себе» і турбота про себе виступають як необхідна передумова «турботи про інших» і культурою мислення із такими компонентами, як здатність критично мислити, креативно мислити, мислити творчо.

Мистецтво жити виступає засобом збереження єдності «самості» людини, цілісності її життєвого шляху, орієнтації у моральному і соціальному просторі, що набуває особливо важливого значення в умовах глобалізації просторової, професійної, комунікативної мобільності, які спричиняють плюралізацію стилів життя і зумовлюють певну фрагментарність і мозаїчність ідентичності людини. Таким чином першою складовою мистецтва жити виступає «культура себе» у вищезазначених ознаках.

В суспільстві ризику у мистецтві жити на перший план висувається готовність особистості діяти в умовах ризику, прогнозувати можливості його проявів, розраховувати його наслідки. Причому, незалежно від того, чи виступає тут людини як самосвідомий суб'єкт життєтворчості, чи ні, вона не може уникнути ризику. За таких умов «культура себе», як

складова мистецтва жити, має бути доповнена «культурою ризику», яка і передбачає готовність особистості до постійних змін, що відбуваються, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Культура ризику – це, насамперед, здатність прийняти зважених і відповідальних рішень щодо свого майбутнього, що передбачає адекватне розуміння, сприйняття і оцінку ризиків. Системостворювальне значення в культурі ризику має етичний компонент, оскільки прийняття відповідальних рішень стосовно майбутнього має спиратися не тільки на індивідуально обрані, але й загально визнані параметри, визначені об'єктивною ієрархією загальнолюдських цінностей і благ. Дані принципи, як граничні імперативи, закладають лише граничні параметри етичного підґрунтя культури ризику, на засадах якого людина самостійно має приймати рішення про особисту відповідальність без усяких гарантій їх неминучої правильності й успішності. Таким чином, концепцією культури ризику виступає здатність збирати і раціонально осмислювати інформацію для адекватного розуміння, сприйняття і оцінки ризиків і прийняття на цій основі відповідальних рішень з урахуванням багатовимірності своєї життєвої перспективи, єдності етичного, прагматичного, комунікативного вимірів, ситуативних і глобальних вимог, а також спроможності втілювати конкретними діями ці рішення у життя, керуючись свободою вибору, етикою справедливості.

Другою складовою мистецтва жити виступає «мистецтво жити разом», яке існує в координатах культури свободи, невід'ємно пов'язаної з культурою ризику, комунікативної та культурної компетентності, як необхідні передумови налагодження продуктивної комунікації, щоб «жити разом», культурної толерантності, яка розпочинається із поваги до людської гідності і в своєму обличчі, і в обличчі кожної іншої людини. Мистецтво жити разом передбачає як відповідальний самовибір і самозбереження своєї соціокультурної ідентичності, так і соціальну культуру зорієнтовану «трансгресивно» [5].

В особистісному мистецтві жити актуалізується темпоральна культура нової якості, яка існує в координатах історичної пам'яті, як чинника запобігання втрати зв'язку між різними поколіннями й адекватного ставлення до традицій, координатах темпоральної компетентності, як здатності відновлювати зв'язок з між різними часовими вимірами свого життя і часовими пластами суспільного життя; координатах темпорального менеджменту, як здатності складати і продуктивно витрачати часовий бюджет своєї діяльності і життєдіяльності, контролювати розгортання свого життєвого шляху у

часі, оцінювати ризики стратегій прискорення і ущільнення часу свого життя, визначати власні можливості.

Виходячи з вище сказаного можна припустити, що стратегії життєдіяльності виступають певним маркером мистецтва жити, а стратегії адаптації до мінливих умов – маркером мистецтва жити в суспільстві ризику.

Матеріали дослідження, яке проводилося у 2014-2015 роках у м. Миколаєві і Миколаївській області серед вимушених переселенців зі сходу України дозволили зробити психологічний аналіз вибору життєвих стратегій на основі адаптивних механізмів психіки індивіда (за З.Фрейдом).

За результатами дослідження серед людей, які знаходяться у ситуації вимушеного переселення, вирізняються такі, яких умовно можна назвати «жертвами вимушеної гнучкості», «гнучкими переможцями», «адаптивними гнучкими» «непохитними бійцями» використовуючи термінологію К. Клемана [3 с.77].

«Жертви вимушеної гнучкості» – це тип, який найбільш близький до того, що описує Р. Сеннет у роботі «Корозія характеру». Це люди, які не намагаються контролювати своє життя, втратили впевненість у собі у майбутньому [7]. Людина під тягарем виниклих проблем почувається викинутою у «океан» невизначеності й відповідальності, не розраховує на яку-небудь допомогу і підтримку. У контексті психологічних адаптивних механізмів, які використовують люди такого типу, можна сказати, що як такі, вони відсутні. Психіка не адаптується до нових умов, страждає під їх впливом, але не виробляє «амортизаційні механізми» для зменшення цього впливу. Визріває внутрішньо особистісний конфлікт, який може призвести до неврозів, частіше це неврастенічний невроз від загального невдоволення життям, від усвідомлення втрат, обмеження і невизначеності своїх перспектив.

«Гнучкі переможці» – люди, які свідомо обирають стратегію пристосування і гнучкості у нових умовах. В певному смислі вони конструюють себе через своє уміння справлятися з ризиком і нестабільністю. Однак вони зізнавалися, що в окремі моменти відчують страх перед нестабільністю, однак цей страх вони активно витісняють і заспокоюють себе тим, що маючи навички виживання і пристосування вони здатні знайти для себе еквівалентне місце «під сонцем» у нових умовах. Таким чином, можна припустити, що такий тип людей використовує у якості адаптивних механізмів реактивне утворення і витіснення. Перший механізм вірогідно дозволяє формувати

установки і атитюди, протилежні тим, від яких людина відчувала стрес і дискомфорт, а другий, дозволяє переміщувати негативні установки у несвідоме.

«Адаптивні гнучкі» на відміну від тих, хто свідомо або несвідомо обрав стратегію гнучкості, просто адаптуються до реальних умов, які змінилися, нібито не відчуючи змін свого характеру. Адаптивний механізм витіснення подразнюючих факторів дозволяє на перший погляд пристосуватися до нових умов. Однак існують «підводні рифи» такої стратегії. По-перше, це відсутність конкретних вимог до себе, ситуація сприймається як необхідність, її критерії не визначаються. По-друге, характерною рисою такого типу людей є невпевненість в собі і зниження самооцінки.

«Непохитні бійці» - люди, які невизначеність, незахищеність, нестабільність хочуть ліквідувати через солідарність. Найбільш ефективно такий тип реалізує себе в громадських організаціях, але не в традиційних, які працюють за моделлю патерналізму, а створених ними самими задля колективного захисту. Такі організації виникають як виклик бюрократичним перепонам, іншим труднощам в ситуації вимушеного переселення. Вони активно вивчають законодавчу базу, підтримують тих, хто також опинився в складних життєвих ситуаціях. У контексті вибору життєвої стратегії можна сказати, що такі люди дивляться в обличчя проблемам, не ховають їх у аннали підсвідомості, чим значно підвищують шанси їх продуктивного вирішення. Таких бійців чисельно менше ніж інших типів, однак вони існують і несуть в собі функцію інтеграції й консолідації як груп вимушених переселенців так і громадського суспільства в цілому.

4. Висновки

Для кожної людини проблема мистецтва жити вирішується в координатах особистісного, індивідуального, соціального вимірів. Мистецтво жити виступає чинником як індивідуального так і суспільного розвитку і репрезентує у рефлексивній формі той діапазон можливостей розуміння і дії у процесах життєтворчості людини, який з одного боку, відповідає світоглядним уявленням свого часу, а з іншого, - запитам суспільства щодо продуктивного само здійснення людини. Увага до проблематики мистецтва жити суттєво зростає, а переосмислення місця мистецтва жити у системі життєвих цінностей починає розглядатись як чинник запобігання соціально-психологічних проблем сьогодення і майбутнього.

References:

1. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек / [пер. с нем. В. Сидельника, Н. Федоровой]. – М : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 383.
2. Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социально-экономические последствия / Д. Белл. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.
3. Клеман К. Флексибельность по-российски: очерк о новых формах труда и подчинения в сфере услуг / Клеман К. // Социологический журнал.- 2007. - № 4. – С. 74 – 91
4. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу [пер. с англ. А.М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 2001. – 478 с.
5. Сохань Л.В. Життєтворчість як мистецтво жити / Сохань Л.В. // Психологія і педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посібник / Ред. рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 156 – 167.
6. Степаненко Н. Б. Концептуальні контури філософії мистецтва жити: витоки і перспективи / Н. Б. Степаненко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. Ред.. В. В. Лях. – Вип. 88. – К., 2009. –С. 63 – 74.
7. Sennett R. The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism / Sennett R. - New York, 1998, p.148
8. Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class / Standing G. - Bloomsbury Academic , 2011 - p. 198

Transliteration of References:

1. Bek U. (2000). Obshchestvo ryska: na puty k druhomu modernu / U. Bek / [per. s nem. V. Sydelnyka, N. Fedorovoi]. M : Prohress-Tradytsiya. S. 383.
2. Bell D. (1990). Tretia tekhnolohycheskaia revoliutsiya y ee vozmozhnyye sotsyalno-ekonomycheskye posledstvyia / D. Bell. M. : Prohress. 336 s.
3. Kleman K. (2007). Fleksybelnost po-rossyisky: ocherk o novykh formakh truda y podchyneniya v sfere usluh / Kleman K. // Sotsyolohycheskyi zhurnal. № 4. S. 74-91.
4. Maslou A. (2001). Motyvatsiya y lychnost / A. Maslou [per. s anhl. A.M. Tatl'ybaevoy]. SPb. : Evraziya. 478 s.
5. Sokhan L.V. (1996). Zhyttietvorchist yak mystetstvo zhyty / Sokhan L.V. // Psykholohiia i pedahohika zhyttietvorchosti: navch.-metod. posibnyk / Red. rada: V.M. Donii (holova), H.M. Nesen (zast. holovy), L.V. Sokhan, I.H. Yermakov (nauk. red.) ta in. K. S. 156 – 167.
6. Stepanenko N.B. (2009). Kontseptualni kontury filosofii mystetstva zhyty: vytoky i perspektyvy / N. B. Stepanenko // Multyversum. Filosofskyi almanakh: Zb. nauk. prats / Hol. Red.. V. V. Liakh. Vyp. 88. K. S. 63-74.
7. Sennett R. (1998). The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism / Sennett R. New York, 1998, p.148.

8. Standing G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class* / Standing G. Bloomsbury Academic. p. 198.

The Author

Inna CHUGUEVA
*PhD (Psychology), Lecturer of the Department
of Psychology, V.O. Sukhomlynsky Mykolaiv
National University,
Mykolaiv, Ukraine
E-mail: hamisek@ukr.net*

Abstracts

ІННА ЧУГУЄВА. Стратегії поведінки як складові мистецтва жити у суспільстві ризику. *Стаття присвячена проблемі знаходження та освоєння соціально продуктивних і конструктивних форм здійснення життєтворчості в умовах суспільства ризику. Сучасне українське суспільство має ознаки суспільства ризику: військові дії, соціально-політична нестабільність, економічна криза, активізація міграційних процесів, ускладнення соціальних практик, плюралізації життєвих стратегій і стилів, поглиблення невідповідності між новою системою вимог і можливостями особистості. Всі ці явища стають надзвичайно складними координатами, у яких відбувається процес життєдіяльності особистості.*

Розглянуто проблему мистецтва жити у суспільстві ризику. Охарактеризовано основні складові мистецтва жити у суспільстві ризику: «культура себе», «мистецтво жити разом з іншими», культура свободи, культура мислення, культура ризику, темпоральна культура, «мистецтво жити екологічно». Обґрунтовано доцільність залучення мистецтва жити як ціннісно-сислової основи до особистісної освітньої парадигми.

Наголошується, що на рівні індивідуального життя загострюється проблема екзистенціальної безпеки. Це зумовлено тим, що у суспільстві ризику людина перебуває у ситуації довготривалого стресу, пов'язаного з тривогою за своє благополуччя, здоров'я (фізіологічного, психологічного, духовного, соціального), автентичність, темпоральну єдність, особисте життя в цілому.

Ключові слова: мистецтво жити, суспільство ризику, «культура себе», мистецтво жити разом з іншими, культура свободи, культура ризику, культура мислення, темпоральна культура, «мистецтво жити екологічно», особистісна освітня парадигма, стратегія поведінки.

INNA CHUHUIEVA. Strategie behawioralne jako elementy sztuki życia w społeczeństwie ryzyka. Artykuł poświęcony jest problematyce znalezienia i opanowania społecznie produktywnych oraz konstruktywnych form realizacji kreatywności życiowej w warunkach społeczeństwa ryzyka. Współczesne społeczeństwo ukraińskie wykazuje oznaki społeczeństwa ryzyka: działania wojenne, niestabilność społeczno-polityczna, kryzys gospodarczy, nasilenie procesów migracyjnych, komplikacje w praktykach społecznych, pluralizacja strategii i stylów życia, pogłębiająca się rozbieżność między nowym systemem wymagań a możliwościami jednostki. Zjawiska te stają się niezwykle złożonymi współzrędnymi, w których przebiega proces życia jednostki.

Omówiono problem sztuki życia w społeczeństwie ryzyka. Scharakteryzowano podstawowe elementy sztuki życia w społeczeństwie ryzyka: „kultura siebie”, „sztuka wspólnego życia z innymi”, kultura wolności, kultura myślenia, kultura ryzyka, kultura temporalna oraz „sztuka życia ekologicznego”. Uzasadniono zasadność włączenia sztuki życia jako wartościowo-znaczeniowej podstawy do indywidualnego paradygmatu edukacyjnego.

Podkreślono, że na poziomie życia indywidualnego narasta problem bezpieczeństwa egzystencjalnego, wynikający z faktu, iż jednostka w społeczeństwie ryzyka znajduje się w stanie długotrwałego stresu związanego z troską o własny dobrostan, zdrowie (fizjologiczne, psychiczne, duchowe, społeczne), autentyczność, wymiar temporalny oraz życie osobiste jako całość.

Słowa kluczowe: sztuka życia, społeczeństwo ryzyka, „kultura siebie”, sztuka życia z innymi, kultura wolności, kultura ryzyka, kultura myślenia, kultura temporalna, „sztuka życia ekologicznego”, indywidualny paradygmat edukacyjny, strategia behawioralna.

* Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)

Contents

1. PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY OF WAR: VISIONS OF THE PRESENT	3
Anatoly AFONOV Philosophical understanding of the category of war, its history and ways to overcome it.	4
Iryna DZYUBENKO The problem of civic education of students in general and secondary education institutions	24
Nina ZORII National identity under conditions of crisis in Ukrainian society	36
Yulia KRYLOVA-GREK Components of the philosophical and psychological dimension of the concept of “war” in the context of mass media activity	46
Natalia MELNYK The risk of losing human potential, as a result of the psychological factor of war	58
Victoria PRONINA Peculiarities of the mechanism of meaning formation when experiencing traumatic experience in the works of modern scientists	71
Viktor KYRYCHENKO, Olga SAVYCHENKO, Jan SARDAKOVSKY Historical memory of Ukrainians: to the problem of psychological study of the Ukrainian-Polish confrontation and reconciliation	85

Lyudmyla SAVCHENKO

National-patriotic education of youth in the context of
defending the sovereignty and territorial integrity of
the state 101

Viktor SITKAR

Psychology of children and adults in the situation of
war: current trends 114

Oleksandr TKACHENKO

War: the road to justice or anthropological catastrophe 126

Svitlana KHRYPKO, Ganna IATSENKO

The communication component of education axiology
as a spiritual phenomenon and praxeological tool in
posttraumatic stress overcoming in the war conditions 136

Inna CHUGUEVA

Behavior strategies as a constituent of the art of living
in the risk society 154

Spis treści

1. FILOZOFIA, PSYCHOLOGIA I SOCJOLOGIA WOJNY: WIZJE WSPÓŁCZESNOŚCI 3

Anatolij AFONOW

Filozoficzne rozumienie kategorii „wojny”, jej historii i
sposobów jej przewycięzania 4

Iryna DZIUBENKO

Problem edukacji obywatelskiej uczniów szkół
ogólnokształcących i średnich 24

Nina ZORIJ

Tożsamość narodowa w kontekście kryzysu
społeczeństwa ukraińskiego 36

Julia KRYŁOWA-GREK

Elementy filozoficznego i psychologicznego wymiaru
pojęcia „wojny” w kontekście działalności medialnej 46

Natalia MELNYK

Ryzyko utraty potencjału ludzkiego w wyniku
psychologicznego czynnika wojny 58

Wiktoria PRONINA

Specyfika mechanizmu kształtowania znaczeń podczas
doświadczenia przeżyć traumatycznych w pracach
współczesnych naukowców 71

Wiktor KIRYCZENKO, Olga SAWYCZENKO, Jan SARDAKOWSKI

Pamięć historyczna Ukraińców: do problemu badań
psychologicznych nad konfrontacją i pojednaniem
ukraińsko-polskim 85

Ludmiła SAWCZENKO

Wychowanie narodowo-patriotyczne młodzieży w
kontekście poszanowania suwerenności i integralności
terytorialnej państwa 101

Wiktor SITKAR

- Psychologia dzieci i dorosłych w sytuacji wojny:
aktualne trendy 114

Aleksandr TKACZENKO

- Wojna: droga do sprawiedliwości czy katastrofa
antropologiczna 126

Switlana CHRYPKO, Hanna JATSENKO

- Komponent komunikacyjny aksjologii wychowania
jako zjawisko duchowe i prakseologiczne narzędzie
przewycięzania stresu pourazowego w warunkach wojny 136

Inna CZUGUEWA

- Strategie behawioralne jako elementy sztuki życia w
społeczeństwie ryzyka 154

Зміст

1. ФІЛОСОФІЯ, ПСИХОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ: ВІЗІЇ СЬОГОДЕННЯ 3

Анатолій АФОНОВ

Філософічне осмислення категорії «війна», її історії
та шляхів її подолання. 4

Ірина ДЗЮБЕНКО

Проблема громадянського виховання учнів у
закладах загальної та середньої освіти 24

Ніна ЗОРІЙ

Національна ідентичність в умовах кризи українського. 36

Юлія КРИЛОВА-ГРЕК

Складові філософсько-психологічного виміру
поняття «війна» в розрізі діяльності ЗМІ 46

Наталя МЕЛЬНИК

Ризик втрати людського потенціалу як наслідок
психологічного фактору війни 58

Вікторія ПРОНІНА

Особливості механізму смислоутворення при
переживанні травматичного досвіду в працях
сучасних науковців 71

**Віктор КИРИЧЕНКО, Ольга САВИЧЕНКО,
Ян САРДАКОВСЬКИЙ**

Історична пам'ять українців: до проблеми
психологічного вивчення українсько-польського
протистояння та примирення. 85

Людмила САВЧЕНКО

Національно-патріотичне виховання молоді в
умовах відстоювання суверенітету та територіальної
цілісності держави 101

Віктор СІТКАР

Психологія дітей та дорослих в ситуації війни:
сучасні тенденції 114

Олександр ТКАЧЕНКО

Війна: шлях до справедливості чи антропологічна
катастрофа 126

Світлана ХРИПКО, Ганна ЯЦЕНКО

Комунікативна складова аксіології освіти як
духовний феномен і праксеологічний інструмент
подолання посттравматичного стресу в умовах війни 136

Інна ЧУГУЄВА

Стратегії поведінки як складові мистецтва жити у
суспільстві ризику. 154

WORK APPLICATION

Editorial Board EHS:S&S Takes the evaluation and publication of original materials, previously unpublished texts and only the ones that at the same time do not pass any publishing process.

Language(s) of publication: English, Polish. Possibility of the publication to further the stated languages - by the decision of the editorial board.

Authors who wish to publish the article in „European Humanities Studies: State and Society”, must send it to the E-mail: ehs.state@gmail.com, contains information about the author: academic degree and academic title, place of work (university, college, department), city, country, e-mail address.

After the successful Peer-review materials obtained the author will receive official notification of acceptance of an article for publication and preparation for publication. After receiving such notice, the author directs the editorial board of the Declaration of the author (download): print, fill out "by hand", sign, scan and send by e-mail edition: ehs.state@gmail.com

Declaration of the author:

- confirms that his / her text does not violate the rights of third parties, and is not in consideration for publication in any edition;
- confirms the accuracy and completeness of the copyright data (affiliation);
- agrees to submit personal information in electronic and printed form;
- in the case of collective work, the authors indicate the proportion of personal contributions (in accordance with the recommendations of the Ministry of Science and Higher Education, and in order to counter the practice of "ghostwriting" and "guest authorship").

Payment of printing costs (when it is necessary) carried out by the author only after the successful completion of a preliminary review procedure and the adoption of the Declaration of the editorship of the author.

Edition does not pay fees for the publication of the texts on the pages of the EHS:S&S. The editors reserve the right to make minor changes and reductions in the articles, which have no influence on their content, notifying the author.

**THE JOURNAL IS AVAILABLE ONLINE IN THE FOLLOWING DATABASES /
CZASOPISMO JEST DOSTĘPNE ONLINE W BAZACH:**

Index Copernicus International (<http://www.indexcopernicus.com>)

Link: <http://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46623>

Biblioteka Narodowa (https://alpha.bn.org.pl/search*pol)

Polska Bibliografia Naukowa (<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/works/734610>)

Centrum NUKAT (<http://katalog.nukat.edu.pl/lib/item?id=chamo:3718161&theme=nukat>)

<http://ehs.eeipsy.org> (OJS access on-line)

Address for correspondence of the Editorial
European Humanities Studies: State and Society

Adres korespondencyjny redakcji
European Humanities Studies: State and Society

E-mail: ehs.state@gmail.com

**Website /
Adres strony internetowej**

<http://ehs.eeipsy.org>

EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society /
EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE: Państwo i Społeczeństwo. –
Issue 3, 2024 - (Poland - Ukraine)
DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.00>

International Publishing / Międzynarodowe Wydawnictwo

East European Institute of Psychology (EEIP) / Wschodnioeuropejski Instytut Psychologii

Oddział w Krakowie (Polska) - 30-009 Kraków

tel. +48 797 325 749

Oddział w Kijowie (Ukraina) - 03039, Kijów, Ukraina

str. Holosiivska 13, of. 528-530, 03039, Kyiv, Ukraine

tel. +380442570710, +380443608622

e-mail: ehs.state@gmail.com

Partnership / Współpraca

Polska Akademia Nauk, pl . Defilad 1, 00-901 Warszawa, Poland (Przedstawicielstwo w Kijowie)

Fundacja im. M. Reja, Kraków

ul. Nad Potokiem 20, 30-830 Kraków, Poland